

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 15 (1991)

Δελτίον ΧΑΕ 15 (1989-1990), Περίοδος Δ'

Ερμηνευτικές παρατηρήσεις στο εικονογραφικό πρόγραμμα του Πρωτάτου

Δημήτρης ΚΑΛΟΜΟΙΡΑΚΗΣ

doi: [10.12681/dchae.1042](https://doi.org/10.12681/dchae.1042)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΑΛΟΜΟΙΡΑΚΗΣ Δ. (1991). Ερμηνευτικές παρατηρήσεις στο εικονογραφικό πρόγραμμα του Πρωτάτου. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 15, 197-220. <https://doi.org/10.12681/dchae.1042>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ερμηνευτικές παρατηρήσεις στο εικονογραφικό
πρόγραμμα του Πρωτάτου

Δημήτρης ΚΑΛΟΜΟΙΡΑΚΗΣ

Δελτίον ΧΑΕ 15 (1989-1990), Περίοδος Δ' • Σελ. 197-220

ΑΘΗΝΑ 1991

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΠΡΩΤΑΤΟΥ*

Πρίν από οκτώ χρόνια, τό 1982, ανακινήθηκε τό πρόβλημα πού ἀφορᾶ στήν χρονολόγηση τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Πρωτάτου¹: ὑποστηρίχθηκε ὅτι ἐπιβάλλεται νά δοθεῖ προσοχή στήν γνώμη τήν ὁποία εἶχε διατυπώσει ἡ Μαρία Σωτηρίου, σύμφωνα μέ τήν ὁποία τό μνημεῖο πρέπει νά ἔχει ιστορηθεῖ γύρω στά 1290, πρίν ἀπό τήν τοιχογράφηση τῆς Περιβλέπτου τῆς Ἀχρίδος (1294/5)². Τό 1982 ἐπίσης εἶχαν γίνει καί δύο ἐπιπλέον παρατηρήσεις: ἡ μία ἐρμήνευε τίς ἰδιομορφίες τοῦ μνημείου μέ ἄξονα τήν πνευματικότητα τοῦ Ἀγίου Ὁρους, χώρου τόν ὁποῖο ἀντιπροσωπεύει καθεδρικά τό Πρωτάτο· ἡ δευτέρη συνέδεε τήν ἀνανεωτική πνοή τῆς τέχνης τοῦ μνημείου μέ τήν πολιτική τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου, πολιτική ἡ ὁποία εἶχε χαρακτήρα ἀναστήλωσης τῆς Ὁρθοδοξίας, συσπείρωσης πρὸς τά πάτρια καί ἐπούλωσης τῶν πληγῶν πού εἶχε ἀνοίξει ἡ δυτική πολιτική τοῦ Μιχαήλ Η΄ καί κυρίως ἡ ἐπιδιώξή του γιά ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν.

Ἡ χρονική περίοδος στήν ὁποία τοποθετεῖται πλέον ἡ τοιχογράφηση τοῦ μνημείου συμπίπτει μέ τήν ἐποχή ὅπου τό Ἅγιον Ὄρος ἦταν τό ἰσχυρότερο μοναστικό κέντρο τοῦ ὀρθόδοξου κόσμου, ὁ δέ Ἀνδρόνικος Β΄ εἶχε πρωτοανεβάσει στόν οἰκουμενικό θρόνο τόν πρῶτον Ἐσφιγμένιτη μοναχό ἅγιο Ἀθανάσιο Α΄ (1230/5-1310) (1η πατριαρχία 1289/93, 2η πατριαρχία 1303/09)³. κατὰ τήν ἴδια περίοδο ὁ Ἀνδρόνικος εἶχε στηριχθεῖ ἐξ ἴσου καί στόν μαθητή τοῦ ἐπίσης ἀγιορείτη ὁσίου Νικηφόρου τοῦ Ἡσυχαστοῦ⁴, τόν μητροπολίτη Φιλαδελφείας ἅγιο Θεόληπτο (1250-1321/6)⁵. Πρίν ἀπό τήν προαναφερθεῖσα σχετική ἀνακοίνωση, ἐλάνθανε γιά τήν ἔρευνα μία σημαντική πληροφορία: ὅτι ὁ πατριάρχης Ἀθανάσιος Α΄ εἶχε καί αὐτός μαθητεύσει στόν ὁσιο Νικηφόρο, πληροφορία ἡ ὁποία στάθηκε κλειδί γιά τήν πορεία τῆς μελέτης καί τήν ἐρμηνεία τῶν ἀπόψεων πού ἀπηχοῦνται

ρουσιάζεται ἐδῶ. Εὐχαριστῶ τόν ἀδελφό τῆς μητέρας μου κ. Α. Φουριώτη, πού ἡ ἀγάπη του ἔκανε τήν ὅλη ἔρευνα νά προχωρήσει στά ἀρχικά της βήματα. Εὐχαριστῶ ἐπίσης θερμά τήν Καθηγήτρια κ. Ντούλα Μουρίκη γιά τόν κόπο πού ἔκανε νά διαβάσει τήν ἐργασία προτείνοντας καίριες ὑποδείξεις· χωρίς τό συγκινητικό της ἐνδιαφέρον καί τήν ὑποστήριξή της, τό τμήμα αὐτό τῆς ἐργασίας δέν θά παρουσιαζόταν. Εἰδικά γιά τό δημοσιευόμενο τμήμα τῆς μελέτης εὐχαριστῶ ἐπίσης τίς ἀρχιτέκτονες κ.κ. Γεωργία καί Μαρία Ἡλιάκη, οἱ ὁποῖες μέ τήν χρήση ὑπολογιστῆ φιλότιμα ἔκαναν τό προοπτικό σκαρίφημα μέ τό ἀνάπτυγμα τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος, καί τήν Β. Ἀκτύπη γιά τόν κόπο πού ἔκανε.

1. Καλομοιράκης, Παρατηρήσεις, σ. 38-39, Μυριόβιβλος 7 (1985), σ. 3-7. Καλομοιράκης, Ἡ ἐμπειρία, σ. 18-32.
2. Σωτηρίου, σ. 19-20. Τήν σύνοψη τῆς γενικῆς βιβλιογραφίας τοῦ μνημείου βλ. V. Lazarev, Storia della pittura bizantina, Τορίνο, σ. 385, 425 (ὑπόσημ. 131), καί Todié, ὅπου ἡ σύνοψη τῆς σερβικῆς βιβλιογραφίας. Γιά τήν ἐλληνική βιβλιογραφία βλ.: Α. Χυγγορούλιος, Thessalonique et la peinture macédonienne, Ἀθήνα 1955, σ. 29-33. Μ. Chatzidakis, Classicisme et tendances populaires au XIVe siècle, Actes du XIVe Congrès International des Etudes Byzantines, Βουκουρέστι, I, 1971/1974, σ. 160, ὑπόσημ. 30-32. Ὁ ἴδιος, Ἡ τέχνη κατὰ τήν ὕστερη βυζαντινὴ ἐποχή, στό Μακεδονία, 4.000 χρόνια ἐλληνικῆς ἱστορίας καί πολιτισμοῦ, Ἀθήνα 1982, σ. 345. D. Mouriki, Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece at the Beginning of the 14th Century, Symposium de Gračanica 1974, Βελιγράδι 1978, σ. 58, 64-65, 80-81, ὑπόσημ. 82-93. P. Mylonas, Le Mont Athos, στό Splendeur de Byzance, Europalia 1982, Βρυξέλλες 1982, σ. 266, 276.
3. Ἡ μνήμη τοῦ πατριάρχου ἁγίου Ἀθανασίου ἐορτάζεται ἀπό τήν Ἐκκλησία στίς 28 Ὀκτωβρίου. Γιά τόν ἅγιο Ἀθανάσιο βλ. Βοοζαμπρα, ὅπου καί ἡ σύνοψη τῆς βιβλιογραφίας. Βλ. ἐπίσης R. Jatin, Athanase Ier, DHGE, L, σ. 1379-1381. T. A. Γριτσόπουλος, ΘHE, I, σ. 518. Καλομοιράκης, Ἡ ἐμπειρία, σ. 23-26.
4. PG 147. Meyendorff, Introduction, σ. 31, 70, 201-202, 210-211, 349, 404, 414. Meyendorff, Spiritual Trends, σ. 97-98. Meyendorff, Παλαμάς, σ. 72-80· εἰδικά γιά τήν πληροφορία ὅτι τό κελλί τοῦ ὁσίου Νικηφόρου ἦταν στήν περιοχή τῶν Καρυῶν, βλ. ὁ.π., σ. 73. J. Patinot, Νικηφόρος ὁσιος, ΘHE, IX, σ. 483. B. N. Τατάκης, Νικηφόρος Μοναχός Ἡσυχαστής, Κληρονομία I (1969).
5. Ἡ μνήμη τοῦ ἁγίου Θεολήπτου ἐορτάζεται ἀπό τήν Ἐκκλησία στίς 26 Ἰουνίου. Γιά τόν ἅγιο Θεόληπτο βλ. J. Guillard, Théolèpte, Métropolitte de Philadelphie, DTC XV, σ. 339-341 (ὅπου καί ἀναφέρονται τὰ περιεχόμενα τοῦ κώδικα Ott. gr. 405). V. Laurent, Θεόληπτος Φιλαδελφείας, ΘHE, VI, σ. 249-250. Meyendorff, Introduction, σ. 30-33, 49-50. Meyendorff, A Study, σ. 18-20. Gouma-Peterson, Βαρθολομαῖου Μητροπολίτου Φιλαδελφείας, Τῆς ὄντως σοφίας τά κατορθώματα, Γρηγόριος Παλαμάς 60 (1977), σ. 143-146. Καλομοιράκης, Παρατηρήσεις καί Μυριόβιβλος, σ. 3-7. Καλομοιράκης, Ἡ ἐμπειρία, σ. 25, 27-28.

* Μία ἐργασία μέ τό ποικίλο εἶδος τῶν ἀναζητήσεων πού ἔχει ἀπαιτήσει τό περιγραφόμενο μνημεῖο, δέν θά ἦταν δυνατόν νά ἔχει προχωρήσει χωρίς τήν ἐνθάρρυνση καί τίς ὑποδείξεις σεβαστῶν καί ἐμπειρῶν περὶ τό θέμα. Ἐπειδή ὁ χώρος δέν εἶναι ἐπαρκῆς ἐπιφυλάσσομαι νά εὐχαριστήσω ἕνα ἕκαστον κατὰ τήν ἐκτενέστερη παρουσίαση τοῦ συνόλου τῆς ἐργασίας, τμήμα μόνο τῆς ὁποίας πα-

στόν χαρακτήρα της εικονογραφίας του μνημείου⁶. Μετά τό 1982 ή νέα πληροφορία οδήγησε τήν έρευνα μέ περισσότερη σταθερότητα στόν άγιορειτικό χώρο πού περιβάλλει τό μνημείο καί στά κείμενα, δημοσιευμένα ή όχι, του όσιου Νικηφόρου καί των άγιων Ἐθανασίου καί Θεολήπτου· σέ αυτά υπήρχε ή έλπίδα νά έντοπισθοῦν σχεδόν σύγχρονες μέ τό Πρωτάτο πληροφορίες γιά τίς άπόψεις των άγιορειτών της έποχής εκείνης, έξαιρετικά χρήσιμες γιά τήν περίπτωση. Ἐπό τά άδημοσίευτα κείμενα του άγίου Ἐθανασίου σημαντικές πληροφορίες δίδουν έν τέλει οί έπιστολές του πρός μοναχούς καί άγιορείτες (cod. Vat. gr. 2219, Colonensis 58)⁷, όπου σχολιάζεται ή γενική κατάσταση της αυτοκρατορίας καί προκύπτει μεταξύ των άλλων στοιχείων ή άνησυχία των άγιορειτών καί ή συμμετοχή τους στά προβλήματα της έποχής⁸. Ἐπό τά άδημοσίευτα έπίσης κείμενα του άγίου Θεολήπτου ξεχωρίζουν οί σχετικές έπιστολές του γιά τήν περίοδο της Πεντηκοστής καί τήν Νηπτική παράδοση (cod. Ottob. gr. 405)⁹. Ἐπό τήν άνάγνωση των άδημοσιευτων αυτών κειμένων βοήθηθηκε έξαιρετικά ή μελέτη πού άκολουθεί.

Κατά τήν τοιχογράφηση του μνημείου, τό προσαρμοσμένο άπό τήν περίοδο της εικονομαχίας γιά ναούς μέ τροῦλλο εικονογραφικό πρόγραμμα¹⁰ έπρεπε νά ενταχθεί στό σύνθετη μορφή χωρίς τροῦλλο κτίριο του Πρωτάτου. Ἡ άπουσία της μορφής του Παντοκράτορος νά δεσπόζει άφαιρούσε άπό τήν εικονογράφηση τήν δυνατότητα νά προσδίδεται στόν ναό ή μεταεικονομαχικός συμβολισμός της μικρογραφίας του σύμπαντος¹¹. Τό γεγονός αυτό δημιουργούσε πρόσθετες δυσκολίες: άπό τήν συνολική οικονομία του εικονογραφικού προγράμματος έπρεπε καί πάλι νά άναδύεται ό,τι χαρακτηρίζει κυρίως τήν παράδοση της όρθόδοξης Ἐκκλησίας. Λαμβάνοντας υπ' όψιν τόν τόπο όπου εύρίσκεται τό μνημείο, ή χαρακτήρας των προσαρμογών αυτών, έάν δέν υπαγορεύθηκε, θά πρέπει τουλάχιστον νά είχε έλεγχθεί άπό τήν Ἱερά Ἐπιστασία, τόν φυσικό πάτρωνα του μνημείου¹².

ΤΟ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΚΑΙ Η ΑΓΙΟΡΕΙΤΙΚΗ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

ΟΙ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟΙ ΚΥΚΛΟΙ

Τό Δωδεκάορτο

Οί δώδεκα δεσποτικές έορτές περιτρέχουν τήν δεύτερη κατά σειράν άπό έπάνω ζώνη του νότιου, του δυτι-

κού καί του βόρειου τοίχου του κεντρικού κλίτους του ναού. Ἐπό τίς παραστάσεις του κύκλου δέν σώζονται τρείς: Ὁ Εὐαγγελισμός, στό μέτωπο της κεντρικής άψίδας του Ἱεροῦ, ή Βαίφορος καί ή Ἐγερση του Λαζάρου στόν δυτικό τοίχο, στην ίδια ζώνη μέ τό υπόλοιπο Δωδεκάορτο. Οί δύο τελευταίες έχουν καταστραφεί άπό τό 1534, κατά τήν προσθήκη του νάρθηκα στόν ναό¹³. Στήν σειρά των σκηνών του Δωδεκάορτου δέν έχουν παρεμβληθεί παραστάσεις άπό άλλους κύκλους, γεγονός όχι συνηθισμένο κατά τήν περίοδο αυτή. Στά μνημεία γιά παράδειγμα της Σοροάσι (1260-1265) ή της Μητροπόλεως του Μυστρᾶ (τέλος 13ου αι.) υπάρχουν άναμειξεις άπό άλλους εικονογραφικούς κύκλους¹⁴. Μολονότι έχει έπισημανθεί δέν έχει διερευνηθεί ότι στίς σκηνές παρουσιάζονται, κατά περίπτωση, όρισμένες εικονογραφικές ιδιομορφίες. Οί ιδιομορφίες αυτές, ένώ δέν εύρίσκονται σέ κανένα άλλο μνημείο πριν τό 1294, καθιερώνονται στην μεταγενέστερη χρονικά ομάδα των μνημείων πού έχει συνδεθεί κυρίως μέ τήν καλλιτεχνική παράδοση της Θεσσαλονίκης, όπως γιά παράδειγμα στην Περιβλέπτο της Ἀχρίδος (1294/5), στό παρεκκλήσιο του Ἁγίου Εὐθυμίου της Θεσσαλονίκης (1302/3), στην Bogorodica Ljeviška της Prizren (1307/09), στό παρεκκλήσιο του Κράλη της Studenica (1314), στό Staro Nagoričino (1317), στόν Ἁγιο Νικόλαο τόν Ὁρφανό της Θεσσαλονίκης κ.ά.

Μέ άφετηρία τήν γνώμη της Μαρίας Σωτηρίου, ότι τό Πρωτάτο είναι προγενέστερο άπό τήν τοιχογράφηση της Περιβλέπτου της Ἀχρίδος¹⁵, προβάλλει τό έρώτημα γιά τόν χαρακτήρα καί τήν αίτία της εισαγωγής τόσων νέων εικονογραφικών ιδιορρυθμιών σέ ένα μνημείο. Κύριος εικονογραφικός κοινός τόπος πρός τά μνημεία της ομάδας πού άναφέρθηκε είναι ή διακρικότετος τρόπος μέ τόν όποιο έχει άποδοθεί ή δόξα πού περιβάλλει τό Χέρι του Θεοῦ, έπάνω άπό τήν κεφαλή του Χριστοῦ στην Βάπτισή¹⁶, όπως έπίσης καί ή δόξα πού περιβάλλει τόν Χριστό στην Μεταμόρφωση¹⁷ καί τήν Είς Ἄδου Κάθοδο¹⁸. Καί στίς τρείς περιπτώσεις ή άπόδοση της δόξας έλάχιστα προβάλλει, αντίθετα άπό ό,τι συμβαίνει στίς ίδιες σκηνές μιᾶς άλλης ομάδας μνημείων, όπως είναι ή Μητρόπολη του Μυστρᾶ (τέλος 13ου αι.)¹⁹, οί Ἁγιοί Ἀπόστολοι της Θεσσαλονίκης (1312/14)²⁰ ή ό Χριστός της Βεροίας (1315)²¹. εκεί ή άπόδοση της δόξας έχει έντονο φασματικό χαρακτήρα. Κατά τά προγενέστερα του Πρωτάτου χρόνια δέν υπήρχε παρόμοια εικονογραφική συνέπεια στά μνημεία, όπως γιά παράδειγμα συμβαίνει στην Bojana (1259), όπου στην Μεταμόρφωση άποδίδεται ή δόξα φασματική, ένώ στην Είς Ἄδου Κάθοδο όχι²². Ἐπό όσο γνωρίζω, γιά πρώτη φορά έπίσης παρουσιάζονται οί παρακάτω εικονογραφικές λεπτομέ-

ρειες σέ Δωδεκάορτο: στην Γέννηση υπάρχει ή σπαργανωμένη μορφή του Χριστού στο Λουτρό²³, στην Βάπτισή τού περιζώμα πού φέρει ό Χριστός²⁴, τά τρία παιδιά πού περνούν τό γεφύρι²⁵ καί ή εικονογράφηση περικοπής από τό κατά 'Ιωάννην Εὐαγγέλιο (α' 26-27)²⁶, στην Εἰς "Αδου Κάθοδο ή εικονογράφηση περικοπής από τό κατά Ματθαῖον Εὐαγγέλιο (κη' 18-19), ή όποία συνήθως συμπληρώνει τήν παράσταση τῆς 'Αναλήψεως²⁷.

Ἡ διακριτική ύποδήλωση τῆς δόξας στην Βάπτισή, τήν Μεταμόρφωση καί τήν Εἰς "Αδου Κάθοδο έχει ἐρμηνευθεῖ ως μία εἰκαστική ἐπιλογή μέ στόχο νά τονισθεῖ ή πατερική διατύπωση καί ή ἀγιορειτική ἐμπειρία, ότι τό φῶς τῆς δόξας τοῦ Κυρίου δέν εἶναι ὁρατό στά σαρκικά μάτια, καθώς αὐτός ὁρᾶται μόνον ἐν ἐσώπτρῳ. Πρόκειται γιά μία ἀπόδοση τῆς δόξας κατ' ἐξοχήν ἀποφατική, ή όποία δέν εἶχε γίνει ἀντικείμενο

6. Αὐτή ἐγινε γνωστή, ὅταν μέ ἀφετηρία τίς ἐπισημάνσεις τοῦ J. Meyendorff, *Spiritual Trends*, σ. 97, ἐρευνήθηκαν οἱ πληροφορίες πού σώζονται γιά τήν ζωή τῶν προδρόμων τοῦ ἡσυχασμοῦ, ὅπου καί ἐντοπίσθηκε ή ἐμμεση πληροφορία ότι ὁ ἅγιος 'Αθανάσιος εἶχε πάει καί εἶχε ἀσκηθεῖ στόν Γέροντα τοῦ Φιλαδελφείας, καί ἐπομένως στόν ὄσιο Νικηφόρο (Καλόθετος, σ. 71. Καλομοιράκης, 'Ἡ ἐμπειρία, σ. 24). 'Από τήν πληροφορία αὐτή κατανοήθηκε πληρέστερα ή ἀδελφική πνευματική συγγένεια, ή κοινή στάση καί ή παράλληλη πορεία στό ἔργο τῶν δύο ἁγίων, 'Αθανασίου καί Θεολήπτου. Γιά τόν ρόλο τῆς ομάδας τῶν ἁγίων Νικηφόρου, 'Αθανασίου καί Θεολήπτου βλ. Γρηγόριος Παλαμᾶς, PG 151, 559d-560d. Meyendorff, *A Study*, σ. 20-24. Meyendorff, *Spiritual Trends*, σ. 97. Π. Χρήστου, Γρηγόριος Παλαμᾶ τά συγγράμματα, Θεσσαλονίκη 1962, I, σ. 329-331. Talbot, *Patriarch*, σ. 13-28. Καλομοιράκης, 'Ἡ ἐμπειρία, σ. 24-25.

7. Γιά τά ἔργα τοῦ πατριάρχου 'Αθανασίου Α' βλ. PG 142, 480-528. E. Feron - F. Battaglini, *Codices mss graeci ottoboniani bibl. Vaticanae* (Ρώμη 1903), σ. 216. Talbot, *Correspondence*. V. Laurent, *Les registes des actes du Patriarcat de Constantinople*, I. *Les actes des Patriarches*, IV: *Les registes 1208-1309*, Παρίσι 1971. 'Από τόν βασικότερο κώδικα μέ τίς ἐπιστολές τοῦ ἁγίου (Vat. gr. 2219, *Colonensis* 58) δέν έχει δημοσιευθεῖ, ἐκτός περιλήψεων, τό πῶς μεγάλο μέρος τῶν ἐπιστολῶν, τό ὅποιο ἀπευθύνεται στό ποίμνιό του καί κυρίως σέ ἁγιορεῖτες καί ἄλλους μοναχοῦς. 'Από τόν ὑπογράφοντα καί τόν 'Α. 'Αλεξάκη προετοιμάζεται ή δημοσίευση ἀνέκδοτων ἐπιστολῶν τοῦ κώδικα Vat. gr. 2219, *Colonensis* 58.

8. Τοῦς ἀθωνίτες μοναχοῦς συνεβούλευε: *Τήν μακαρίαν ταπεινῶν ὑποποιῶν διὰ ταύτης νά δδεδούν* ('Αθανάσιος, φ. 241v), τόν δέ πρῶτο παρηγοροῦσε: *Τήν ἱερᾶν κατακρατεῖσθαι ψυχὴν διὰ τε τήν κοσμικήν τοῦ γένους ἡμῶν συμφορὰν καί ὑπόβασιν, διὰ τε ᾧ οἶδεν ή ἐκκλησία εἰς ἑαυτήν ταῖς ἡμέραις ἡμῶν παρ' ἐλπίδα* (ὁ.π., φ. 244v). 9. Γιά τά ἔργα τοῦ ἁγίου Θεολήπτου βλ. J. Gouillard, ὁ.π. (ὑπόσημ. 5), ὅπου καί ἀναφέρονται τά περιεχόμενα τοῦ κώδικα Vat. gr. 405. 'Επίσης γιά τίς τελευταῖες δημοσιεύσεις κειμένων του βλ. A. C. Hero, *The Unpublished Letters of Theoleptos Metropolitan of Philadelphia* (1283-1322), *Journal of Modern Hellenism* 111 (1986), σ. 1-

31, ἰδίως σ. I, ὑπόσημ. I, καί R. E. Sinkewicz, *A Critical Edition of the Anti-Arsenite Discourses of Theoleptos of Philadelphia*, *MedSt* 50 (1988), σ. 46-75. 'Από τόν ὑπογράφοντα, σέ συνεργασία μέ τόν 'Α. 'Αλεξάκη, προετοιμάζεται δημοσίευση ἐπιστολῶν τοῦ κώδικα Vat. gr. 405.

10. Γιά τό καθιερωμένο εικονογραφικό πρόγραμμα βλ. Μουρίκη, *Τά ψηφιδωτά*, I, σ. 216-232. Στό προοπτικό σκαρίφημα (Εἰκ. I) οἱ εικονογραφικοί κύκλοι σημαίνονται μέ ἀρίθμηση από τό I ἕως τό 6· τό μικρό γράμμα τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου πού συνοδεύει, ἀντιστοιχεῖ στίς παραστάσεις· εἰδικά οἱ μορφές πού περιλαμβάνονται στόν λειτουργικό κύκλο δέν σημαίνονται μέ γράμμα ἀλλά μέ ἀριθμό. 'Ἡ καθεμία ἀπό τίς ομάδες τῶν μορφῶν σημαίνονται μέ κεφαλαῖο γράμμα ἀπό τό Α ἕως τό Κ· ἀριθμός συνοδεύει μόνο στίς περιπτώσεις ὅπου στό κείμενο γίνεται εἰδική ἀναφορά σέ μορφή. Κατά περίπτωση ἐντός τοῦ κειμένου θά παρεμβάλλεται ή παραπομπή στην Εἰκ. I μέ τά ἀρχικά «σκ», καί τόν ἀριθμό ή τό γράμμα πού ἀντιστοιχεῖ στό σκαρίφημα.

11. Μουρίκη, *Τά ψηφιδωτά*, I, σ. 218. 'Επίσης βλ. C. Mango, *Βυζάντιο, ή αὐτοκρατορία τῆς Νέας Ρώμης* (ἑλλ. μτφρ. Δ. Τσουγκαράκη), *Μορφωτικό Ἴδρυμα τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς*, Ἀθήνα 1988, σ. 330.

12. Γιά τό σχετικό μέ τοῦς πᾶτρωνες τοῦ μνημείου ἐρώτημα βλ. D. Mouriki, *The Expressive Language of Byzantine Painting*, *Zygos*, 1984, III, σ. 35.

13. Μᾶλλον ὅταν πρῶτος ἦταν ὁ Σεραφεῖμ. Mylonas, *Les étapes*, σ. 154-156.

14. Στόν ναό τῆς Σοροόανι παρεμβάλλονται οἱ σκηνές μέ τόν Χριστό Δωδεκαετή καί τήν Φιλοξενία τοῦ 'Αβραάμ (Cυγίε, σ. 129-130). Στήν Μητρόπολη τοῦ Μυστρά ὑπάρχουν οἱ σκηνές ἀπό τόν Γάμο ἐν Κανᾶ, τήν Προδοσία τοῦ 'Ιουδα (Millet, *Mistra*, πίν. 17, 67.2, 68.1), τήν Πιλάτου Ἀπόνιση καί τόν Δεῖπνο εἰς 'Εμμαούς (S. Dufrenne, *Les programmes iconographiques des églises byzantines de Mistra*, Παρίσι 1970, πίν. 5-6). Στήν Περίβλεπτο τῆς 'Αχρίδος δέν ὑπάρχουν ἐπιπλέον σκηνές (Miljković - Repek, σ. 48, σχέδ. I, II).

15. Σωτηρίου, σ. 20.

16. Millet, *Athos*, πίν. 14.3.

17. Millet, *Athos*, πίν. 11.3.

18. Millet, *Athos*, πίν. 12.4.

19. Γιά τήν Βάπτισή: Millet, *Mistra*, πίν. 17. Γιά τήν Μεταμόρφωση: ὁ.π., πίν. 17.

20. Γιά τήν Βάπτισή: 'Α. Ξυγγόπουλος, 'Ἡ ψηφιδωτή διακόσμηση τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων τῆς Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 15. Γιά τήν Μεταμόρφωση: ὁ.π., πίν. 19. Γιά τήν Εἰς "Αδου Κάθοδο: ὁ.π., πίν. 28.

21. Γιά τήν Μεταμόρφωση: Στ. Πελεκανίδης, *Καλλιέργης, ὄλης Θεταλίας ἀριστος ζωγράφος*, Ἀθήνα 1973, πίν. 18. Γιά τήν Εἰς "Αδου Κάθοδο: ὁ.π., πίν. 35.

22. A. Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie*, Παρίσι 1928, πίν. XI, XII.

23. Millet, *Athos*, πίν. 10.2.

24. "Ο.π., πίν. 15.3.

25. "Ο.π., πίν. 14.1.

26. "Ο.π., πίν. 14.3. Τό κείμενο τῆς περικοπῆς εἶναι: *'Εγὼ βαπτίζω ἐν ὕδατι, μέσος δέ ὑμῶν ἔστηκεν ὃν ὑμεῖς οὐκ οἶδατε, αὐτός ἐστίν ὁ ὀπίσω μου ἐρχόμενος, ὃς ἐμπροσθέν μου γέγονεν, οὐ ἐγὼ οὐκ εἰμὶ ἄξιος ἵνα λύσω τὸν ἱμᾶντα τοῦ ὑποδήματος*.

27. Millet, *Athos*, πίν. 19.3. Τό κείμενο τῆς περικοπῆς εἶναι: *'Εδόθη μοι πᾶσα ἐξουσία ἐν οὐρανῷ καί ἐπὶ γῆς πορευθέντες μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη*. Γιά τήν εικονογραφική παράδοση τοῦ θέματος βλ. A. Βασιλάκη-Καρακατσάνη, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς Ὁμορφῆς Ἐκκλησίας στην Ἀθήνα*, *Τετράδια τῆς ΧΑΕ*, ἀριθ. I, Ἀθήνα 1971, σ. 65-68.

προσοχής έως τώρα²⁸. Τά σπάργανα του Χριστού στο Λουτρό και το περίζωμα που φέρει στην Βάπτισμα έχουν αποδοθεί στην «ρεαλιστική» τάση της τέχνης του ζωγράφου του μνημείου· το ίδιο ισχύει για την απεικόνιση των τριών παιδιών στο γεφύρι²⁹. Στην Βάπτισμα ή ένδυση του γυμνού Χριστού είναι δυνατόν να ερμηνευθεί ικανοποιητικά εάν συνδεθεί με την σεμνότητα του αγιορειτικού χώρου.

Ἡ εικονογράφηση της περικοπής από το κατά Ἰωάννην Εὐαγγέλιο, ἡ ὁποία συνοδεύει τὴν Βάπτισμα, ἐκτός τῶν ἄλλων ἀντιπαράτασσει δύο στοιχεῖα: τὴν βάπτισμα ἐν ὕδατι τοῦ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου πρὸς τὴν βάπτισμα ἐν πνεύματι τοῦ Χριστοῦ. Τὸ ἴδιο στοιχεῖο προβάλλεται καὶ σὲ ἄλλες παραστάσεις στὸ μνημεῖο, ὅπως π.χ. στίς ἰάσεις τοῦ Παραλυτικοῦ καὶ τοῦ Τυφλοῦ ἢ στὴν συνομιλία τοῦ Χριστοῦ μετὰ τὴν Σαμαρείτιδα, γεγονότα τὰ ὁποῖα σχολιάζει ἰδιαίτερα στίς σχετικές του ἐπιστολές ὁ μητροπολίτης Φιλαδελφείας Θεολήπτος³⁰, ἐξ Ἰσου ὅπως καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς περικοπῆς ἀπὸ τὴν Βάπτισμα³¹. Ἡ περικοπή ἀπὸ τὸ κατά Ματθαῖον Εὐαγγέλιο, πού συνοδεύει τὴν σκηνὴ τῆς Εἰς Ἄδου Καθόδου, ἀναφέρεται ἐπίσης στὰ κείμενα τοῦ Θεολήπτου³²· πρόκειται γιὰ τὸ τέλος τοῦ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγελίου μετὰ τὸς κατ' ἐξοχὴν ἀποστολικούς λόγους τοῦ Χριστοῦ πρὸς τοὺς μαθητὲς του πρὶν ἀπὸ τὴν Ἀνάληψη. Παρά τὴν συνήθεια τῆς ἐποχῆς, στὴν Κοίμησις ἢ σύνθεσις ὡς πρὸς τὸ ὕψος τῆς δὲν ὑπερβαίνει τὰ ὄρια μιᾶς ζώνης τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ, ὅπως ἀντίθετα συμβαίνει στὴν Σοροκάσι³³, στὴν Περίβλεπτο τῆς Ἀχρίδος³⁴ ἢ στὸ Arilje³⁵. Καθὼς τιμᾶται ἰδιαίτερα ἡ Παναγία στὸ Ἅγιον Ὄρος, ἡ δὲ Κοίμησις ἀφορᾷ στὸν ἀφιερωμένο σὲ ἐκείνη καθεδρικό ναὸ τῆς μοναχικῆς πολιτείας τοῦ Ἄθω, προβληματίζει τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν εἶχε ἐξ ἀρχῆς προγραμματισθεῖ ἢ προβολὴ τῆς σχετικῆς ἐορτῆς στὸ μνημεῖο, πόσο μᾶλλον ὅταν ὑπῆρχε ἡ δυνατότητα νὰ ἐπεκταθεῖ ἡ παράστασις σὲ ὅλο τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ ναοῦ.

Τὰ Πάθη

Ἡ κύκλος καλύπτει κυρίως τὴν πρώτη ζώνη ἀπὸ ἐπάνω —καὶ τρίτη ἀπὸ κάτω— ὄλων τῶν τοίχων τῶν δύο χοροστασίων³⁶. Κατ' ἐξαίρεσιν, ἡ πρώτη καὶ ἡ τελευταία παράστασις τοῦ κύκλου εὐρίσκονται στὴ τρίτη ἀπὸ ἐπάνω ζώνη, δευτέρη ἀπὸ κάτω, τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ νότιου καὶ τοῦ βόρειου ἀντιστοιχῶς τοίχου τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τοῦ ναοῦ: ἡ ζώνη εἶναι στὸ ἴδιο ὕψος μετὰ τὴν ζώνη τῶν χοροστασίων, στὴν ὁποία καὶ συνεχίζεται ὁ κύκλος. Οἱ ἀπεικονίσεις πού περιλαμβάνονται στὰ Πάθη εἶναι δεκατέσσερις: ἀφηγοῦνται τὰ γεγονότα τὰ ὁποῖα εἶναι ἡ ἀποκορύφωσις τῆς θρησκευτικῆς περιόδου τῶν πενήντα ἡμερῶν πρὶν ἀπὸ

τὸ Πάσχα· τονίζουν τὴν σωτηρία τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων μετὰ τὸ μαρτύριο τοῦ Χριστοῦ.

Ἡ πρὸς τὴν γενικὴ του διάταξη ὁ κύκλος τῶν Παθῶν δὲν εὐρίσκεται σὲ δευτερεύοντα τμήματα τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ οὔτε περιέχει σκηνές ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ Δωδεκαόρτου. Καθὼς καλύπτει τὴν ὑψηλότερη ζώνη ὄλων τῶν τοίχων τῶν δύο χοροστασίων καὶ τμήμα τοῦ Ἱεροῦ, προβάλλεται ἰδιαίτερος. Ἀσχέτως εἰς ὁ κύκλος τῶν Παθῶν, μετὰ τὴν περισσότερη ἀπὸ τὴν σκηνὴ πού περιλαμβάνονται στὸ Πρωτάτο, εἶχε ἤδη ὀλοκληρωθεῖ ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 12ου αἰῶνος³⁷, ἐδῶ συνεχίζει τὴν ἀνάπτυξή του μετὰ νέες παραστάσεις, ἐκείνες μάλιστα τὴν ὁποῖες συναντοῦμε καθιερωμένες κατὰ τὰ ἀμέσως ἐπόμενα χρόνια³⁸.

Ἡ πρώτη καὶ ἡ τελευταία σκηνὴ τοῦ κύκλου, ὁ Μυστικός Δεῖπνος καὶ ἡ Ψηλάφησις τοῦ Θωμᾶ, εὐρίσκονται πρὸς τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τοῦ ναοῦ καὶ περιβάλλουν τὴν Ἁγία Τράπεζα, στὸν χῶρο τοῦ Ἱεροῦ Βήματος. Τὸ γεγονὸς τὸ ὁποῖο εἰκονίζει ὁ Μυστικός Δεῖπνος συνδέεται μετὰ τὴν ἀναίμακτη θυσία ἡ ὁποία τελεῖται στὴν Ἁγία Τράπεζα τοῦ ναοῦ. Κατὰ διαφορετικὸ τρόπο συνδέεται μετὰ τὸν ἴδιο χῶρο καὶ ἡ παράστασις μετὰ τὴν Ψηλάφησις τοῦ Θωμᾶ³⁹. Παρόμοια ἐπίδρασις ὑπάρχει στὰ ἀμέσως ἐπόμενα χρόνια καὶ στὴν Περίβλεπτο τῆς Ἀχρίδος⁴⁰. Στὴν Σοροκάσι, λίγο παλαιότερα, ἡ Ψηλάφησις τοῦ Θωμᾶ εὐρίσκεται ἐπίσης στὸν χῶρο τοῦ Ἱεροῦ Βήματος⁴¹.

Σὲ κάθε παράστασις ἡ εικονογραφία ὄλων τῶν σκηνῶν τοῦ κύκλου, ὅταν αὐτὴ συγκριθεῖ μετὰ σύγχρονά της μνημεῖα, ἀποκαλύπτει μιὰ ἰδιαίτερη προσπάθεια γιὰ σχολαστικὴ εικονογράφηση μιᾶς κυρίως φράσεως ἀπὸ τὸ σύνολο τῆς περιγραφῆς τῶν ἐπεισοδίων, τὰ ὁποῖα κατὰ περίπτωσιν ἀναφέρει ἡ Καινὴ Διμῆκη⁴². Πρῶτη φορά γιὰ τὴν ὀρθόδοξη τέχνη στὸν Μυστικὸ Δεῖπνο ὁ Χριστὸς κατέχει τὸ κέντρο τῆς σκηνῆς, στὴν ὁποία εικονογραφεῖται κυρίως τὸ χωρίο τοῦ Εὐαγγελίου *εἰς ἐξ ὑμῶν παραδώσει με*⁴³. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μετὰ τὸν Νιπτῆρα, ὅπου εικονογραφεῖται ἡ σχετικὴ συνομιλία τοῦ Χριστοῦ μετὰ τὸν Πέτρο⁴⁴. Στὰ προγενέστερα τοῦ Πρωτάτου χρόνια οἱ πλέον συνηθισμένες στιγμὲς ἀπὸ τὸ γεγονὸς τοῦ Νιπτῆρος εἶναι ἐκείνες στίς ὁποῖες ὁ Χριστὸς νίπτει ἢ ἐκμάσσει μετὰ τὸ λέντιον τὰ πόδια τοῦ Πέτρου⁴⁵· κατὰ τὴν ἀμέσως μεταγενέστερη ἐποχὴ ἐπαναλαμβάνονται παραλλαγές ἀπὸ τὴν παράστασις τοῦ Πρωτάτου⁴⁶. Δίπλα ἀπὸ τὸν Νιπτῆρα εἶναι τοποθετημένη ἡ εικονογράφηση τῆς Διδασκαλίας πού εἶχε ἀναφέρει ὁ Χριστὸς στὸν Πέτρο⁴⁷. Στὴν Προσευχή στὸ Ὄρος τῶν Ἐλαιῶν⁴⁸, ἡ σύνθεσις τῆς σκηνῆς εἶναι ἀντίστοιχη πρὸς ἐκείνη τῆς Περίβλεπτο τῆς Ἀχρίδος⁴⁹· εικονογραφεῖ τὴν διαδοχικὴν φάσιν τοῦ περιστατικοῦ, ὅπως ἀναφέρεται στὴν Καινὴ Διαθήκη (Ματθ. κς' 36/46, Μάρκ. ιδ' 32/42, Λουκ. κβ' 39/46).

Στήν Περίβλεπτο ή ἴδια σύνθεση ἀναλύει τό γεγονός κατά τρόπο ἀφηγηματικότερο. Ἡ σκηνή μέ τήν Ἀνάβαση τοῦ Χριστοῦ στόν Σταυρό⁵⁰ δέν ὑπάρχει, ἀπό ὅσο γνωρίζω, σέ προγενέστερα μνημεῖα· τό αὐτό συμβαίνει καί μέ τόν Ἰωσήφ πρό τοῦ Πιλάτου (Ματθ. κζ' 57/58, Μάρκ. ιε' 43/44, Λουκ. κγ' 50/52, Ἰω. ιθ' 38), τοῦ ὁποῦ τήν πράξη ὁ Θεόληπτος παραλληλίζει μέ ἰδιαίτερη ἔμφαση πρὸς τήν μοναχική ζωή⁵¹. Στήν Ἀποκαθήλωση ἐπαναλαμβάνεται ὁ εἰκονογραφικός τύπος τῆς Mileševa (1220/30)⁵²: ἡ Παναγία εὐρίσκεται πίσω ἀπό τό σῶμα τοῦ Χριστοῦ, σκύβοντας πρὸς τά ἔμπρός καί πλάγια γιά νά τόν ἀσπασθεῖ. Στήν Ψηλάφηση τοῦ Θωμᾶ⁵³ οἱ ἀναλογίες τῶν σωματίων τῶν μορφῶν εἶναι οἱ ἴδιες καί γιά τόν Χριστό καί γιά τούς ἀποστόλους, τό ἀντίθετο συμβαίνει στήν Σοροάνι⁵⁴ ἢ καί στά προγενέστερά της μνημεῖα⁵⁵.

Ἡ προσεκτική σύγκριση τοῦ συνόλου τῶν συνθέσεων κυρίως τοῦ κύκλου αὐτοῦ πρὸς τόν ἀντίστοιχο τῆς Περιβλέπτου τῆς Ἀχρίδος εἶχε ὀδηγήσει τήν Μαρία Σωτηρίου στήν χρονολόγηση τοῦ Πρωτάτου πρὶν ἀπό τό 1294, τῆς Περιβλέπτου⁵⁶.

Ἡ ἀπόδοση τῶν κύκλων τοῦ Δωδεκαόρτου καί τῶν Παθῶν διακρίνεται τόσο γιά τήν ἐνότητα μέ τήν ὁποία παρουσιάζεται ἡ ἀφήγησή τους, ὅσο καί γιά τήν ἀμεσότητα καί τήν ἀκρίβεια στήν ἀπόδοση τοῦ κειμένου τοῦ Εὐαγγελίου. Ὁ Χριστός εἰκονίζεται ὡς τέλειος ἄνθρωπος στίς ἴδιες διαστάσεις μέ τούς συνανθρώπους του καί τούς μαθητές του. Γίνονται γνωστά τά

28. Συνήθως συνδέεται μέ τήν ἡσυχαστική παράδοση ἡ φασματική ἀπόδοση τῆς δόξας στήν Μεταμόρφωση τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων τῆς Θεσσαλονίκης: βλ. G. Millet, Recherches sur l'icônographie de l'Evangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles, d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont Athos. Παρίσι 1916, ἀνατύπωση 1961, σ. 230-231. Ξυγγόπουλος, ὀ.π. (ὑποσημ. 20), σ. 19. Meyendorff, Παλαμᾶς, σ. 145. Π. Εὐδοκίμωφ, Ἡ τέχνη τῆς εἰκόνας (ἑλλ. μτφρ. Κ. Χαραλαμπίδη; ἔκδ. Πουρνάρας), Θεσσαλονίκη 1980, σ. 223-229. Ἡ ἀπόδοση τῆς δόξας στήν σκηνή τοῦ Πρωτάτου διατυπώνει περισσότερο ἀποφατικά τό ἴδιο φαινόμενο, βλ. Καλομοιράκης, Ἡ ἐμπειρία, σ. 28-31.

29. Ξυγγόπουλος, σ. 18-22.

30. Θεόληπτος, Τῆ δ' Κυριακῆ ἐξήγησις εἰς τό Θαῦμα τοῦ παραλύτου, φ. 175r-183r. Τῆς ε' Κυριακῆς, εἰς τό Θαῦμα τοῦ ἐκ Γενετῆς τυφλοῦ, φ. 188v-193v. Τῆς ε' Κυριακῆς τῆς Σαμαρείτιδος, φ. 183r-188r.

31. Ἀναφερόμενος στήν Βάπτισις ὁ Θεόληπτος λέγει: τῶ ἐπιχάσκοντι ταῖς ὕλαις τῆς γῆς, καί πρὸς τὰς ἡδονὰς τῆς σαρκὸς ἐγκύπτουσι, κεκλεισμένοι εἰσὶν οἱ οὐρανοί, ὡς τοὺς νοερούς ὀφθαλμοὺς ἐσκοτισμένους φέροντι (Θεόληπτος, Μερικὴ διατράνωσις πρὸς ὑπόμνησιν ἄγουσα τῶν παρὰ τοῦ ταπεινοῦ Φιλαδελφείας Θεολήπτου διαφόρων λαληθέντων τῆ Σεβασμιωτάτη Βασιλίσις Εὐλογία Μοναχῆ, καί τῆ μετ' αὐτῆς καί ὑπ' αὐτῆν, Ἀγαθονίκη Μοναχῆ, φ. 215r).

32. Γιά τόν ἅγιο Εὐθύμιο βλ. Γ. Μ. Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ

Ἁγίου Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης, Ἀθήναι 1952, I, σ. 214. Gouma-Peterson, Parecclesion. Γιά τήν σχέση τῶν τοιχογραφιῶν μέ τόν Θεόληπτο βλ. Gouma-Peterson, Christ as Ministrant, σ. 214. Ἡ χρησιμοποιούμενη ἀπό τόν Θεόληπτο παραπομπή δέν προέρχεται ἀπό τόν κώδικα Ott. gr. 405, ἀλλὰ ἀπό τοὺς Vat. gr. 1140 καί Ott. gr. 418, βλ. S. Salaville, Deux documents inedits sur les dissensions religieuses byzantines entre 1295 et 1310, REB V (1947), σ. 125.

33. Millet - Frolow, II, πίν. 18-22. Κυρίε, σ. 130.

34. Millet - Frolow, III, πίν. 12. Miljković-Repek, σ. 112.

35. Millet - Frolow, II, πίν. 78.

36. Γιά τήν εἰκονογράφηση τῶν Παθῶν κατά τήν περίοδο αὐτῆ βλ. συνοπτικά Gouma-Peterson, Christ as Ministrant, σ. 200-201, ὑποσημ. 6.

37. Μουρίκη, Τά ψηφιδωτά, I, σ. 225-227.

38. Ἡ ἀναφορά γίνεται κυρίως γιά τήν δομὴ πού ἔχουν οἱ σκηνές τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου, τῆς Ἀναβάσεως τοῦ Χριστοῦ στόν Σταυρό καί τοῦ Ἰωσήφ στόν Πιλάτο.

39. Ἡ σκηνή τονίζει ἐξίσου ἀπτά «τό γεγονός τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου, τῆς ἄρσεως κάθε ἀμφιβολίας, τῆς προσωπικῆς κοινωνίας καί τῆς ψηλάφησης τοῦ Ἀναστάτου» (Γ. Μ. Φουντούλης, Λογικὴ Λατρεία (ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, σειρά Λογικὴ Λατρεία, 5, σ. 92).

40. Miljković-Repek, σ. 48-49.

41. Κυρίε, σ. 127.

42. Καλομοιράκης, Παρατηρήσεις καί Μυριόβιβλος, σ. 4.

43. Σωτηρίου, σ. 6. Στήν παράσταση ὁ Χριστός ἀνασηκώνει τό δεξιό του χεῖρ λέγοντας τό εἰς ἐξ ὑμῶν παραδώσει με (Ματθ. κς' 21, Μάρκ. ιδ' 18, Ἰω. ιγ' 21), παραλλήλως μέ τό ἡ καινὴ διαθήκη ἐν τῷ αἵματι μου, τό ὑπὲρ ὑμῶν ἐκχυνόμενον, πλην ἰδοὺ ἡ χεῖρ τοῦ παραδιδόντός με μετ' ἐμοῦ ἐπὶ τῆς τραπέζης (Λουκ. κβ' 20-21).

44. Εἰκονίζεται τό παρακάτω χωρίο: Ἔρχεται οὖν πρὸς Σίμωνα Πέτρον, καὶ λέγει αὐτῷ ἐκεῖνος. Κύριε σὺ μου νίπτεις τοὺς πόδας; ἀπεκρίθη Ἰησοῦς καὶ εἶπεν αὐτῷ. ὁ ἐγὼ ποιῶ σὺ οὐκ οἶδας ἄρτι, γνώση δὲ μετὰ ταῦτα. λέγει αὐτῷ Σίμων Πέτρος. Κύριε οὐ μὴ νίψης τοὺς πόδας μου εἰς τὸν αἰῶνα. Ἀπεκρίθη αὐτῷ ὁ Ἰησοῦς, εἰάν μὴ νίψω σε, οὐκ ἔχεις μέρος μετ' ἐμοῦ. λέγει αὐτῷ Σίμων Πέτρος. Κύριε, μὴ τοὺς πόδας μου μόνον, ἀλλὰ καὶ τὰς χεῖρας καὶ τὴν κεφαλὴν, (Ἰω. ιγ' 6-9). Γιά τήν προγενέστερη εἰκονογραφία τοῦ θέματος βλ. Μουρίκη, Τά ψηφιδωτά, I, σ. 197-199.

45. Ὁ.π., II, πίν. 94-95.

46. Miljković-Repek, πίν. CXLII, εἰκ. 120. Millet - Frolow, III, πίν. 37, 42, 71.

47. Millet, Athos, πίν. 20.1.

48. Ὁ.π., πίν. 20.2.

49. Millet - Frolow, III, πίν. 5.2, 6.2-4.

50. Millet, Athos, πίν. 24.3.

51. Πᾶς γὰρ ὁ αἰτῶν λαμβάνει καὶ ὁ ζητῶν εὐρίσκει. Ὁ Ἰωσήφ αἰτήσας ἔλαβε τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου καὶ — ὁ μοναχός — αἰτῶν τὸν Θεὸν τῆς ἁμαρτίας ἀπόστησει, λαμβάνει τὸ αἰτήμά του καὶ τὸ σῶμά του ἐκβάλει τῆς δουλείας τῶν κακῶν (Θεόληπτος, Τῆ Κυριακῆ τῶν Μυροφόρων καὶ εἰς Ἰωσήφ τὸν ἀπὸ Ἀριμαθαίας, φ. 172r).

52. Millet - Frolow, I, πίν. 65. S. Radović, Mileševa, Βελιγράδι 1971, πίν. XX. V. J. Djurić, La plus ancienne peinture de Mileševa, origines et analogies, στό Mileševa dans l'histoire du peuple serbe, Βελιγράδι 1987, σ. 28-29, 32, 35-36, πίν. 11-12, ὅπου καί ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία γιά τήν Ἀποκαθήλωση.

53. Millet, Athos, πίν. 27.3.

54. Millet - Frolow, II, πίν. 18. Κυρίε, πίν. XXVI.

55. Millet - Frolow, I, πίν. 67. D. Talbot Rice, The Church of Haghia Sophia at Trebizond, Ἐδιμβούργο 1968, πίν. 45. E. Diez - O. Demus, Byzantine Mosaics in Greece, Hosios Lucas and Daphni, Cambridge, Mass. 1931, πίν. 104.

56. Σωτηρίου, σ. 20.

γεγονότα τῶν δεσποτικῶν ἑορτῶν καί τῶν Παθῶν ὄχι μέ σκοπό νά τονισθεῖ κυρίως τό μαρτύριο ἀλλά γιά νά *διαβαστάζεται ἡ ψυχή*⁵⁷, ὥστε νά *μιμηθῇ τήν πολιτείαν τοῦ Χριστοῦ*⁵⁸. Ἐπίσης ἀπό κοινοῦ οἱ δύο κύκλοι τῶν δεσποτικῶν ἑορτῶν καί τῶν Παθῶν ἀποτελοῦν μία ἐνότητα: ἱστοροῦν τήν ἐνσάρκωση τοῦ Λόγου, τοῦ δευτέρου προσώπου τῆς Ἁγίας Τριάδος, κατά τρόπο πού θυμίζουν τήν παράδοση πού ἀπηχεῖται στά λεγόμενα τοῦ Θεολήπτου γιά τήν *ἱστορήσιν τοῦ γράμματος τήν εἰσάγουσαν εἰς τήν θεωρίαν τοῦ πνεύματος*⁵⁹.

Ἡ κύκλος τῆς Πεντηκοστῆς

Ἡ κύκλος, πού εἰκονογραφεῖται συχνά κατά τά τέλη τοῦ 13ου καί τίς ἀρχές τοῦ 14ου αἰῶνος, περιλαμβάνει ἑπτὰ συνθέσεις μοιρασμένες σέ δύο διαφορετικούς χώρους τοῦ ναοῦ, στό διακονικό καί στό νοτιοδυτικό διαμέρισμα⁶⁰. συνήθως ἀναφέρεται ἀπό τούς μελετητές ὡς κύκλος τῶν θαυμάτων καί τῆς Διδασκαλίας (Ministry Cycle) ἢ τοῦ Βίου τοῦ Χριστοῦ. Στήν πραγματικότητα πρόκειται γιά τόν κύκλο τῆς περιόδου τῆς Πεντηκοστῆς, καθώς τά γεγονότα πού περιλαμβάνει ἀντιστοιχοῦν σέ εὐαγγελικά ἀναγνώσματα τῆς περιόδου, ἢ ὅποια κορυφώνεται μέ τήν ἐκδήλωση τοῦ τρίτου προσώπου τῆς Ἁγίας Τριάδος, τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἐπίσης ἀπό τήν μελέτη τοῦ ἀντίστοιχου κύκλου στό παρεκκλήσιο τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου ἔχει ἤδη παρατηρηθεῖ, χωρίς ὅμως καί νά ἀξιοποιηθεῖ, ὅτι ἡ εἰκονογραφική παράδοση πού ἀντιπροσωπεύεται στό Πρωτάτο εἶναι ἀρχαιότερη ἀπό τήν παράδοση τῆς ομάδας τῶν μνημείων στήν ὁποία ἀνήκει ὁ Ἅγιος Εὐθύμιος⁶¹. Μολονότι εἶχε ἐντοπισθεῖ ἀπό τήν Θ. Γκούμα-Peter-son ἡ ἀπήχηση τῆς πνευματικότητας τῶν ἁγίων Θεολήπτου καί Ἀθανασίου στήν τοιχογράφηση τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου⁶², δέν εἶχε συνειδητοποιηθεῖ ὅτι ἦταν δυνατόν μέ περισσότερη ἐρευνα οἱ ἴδιες παρατηρήσεις νά δώσουν καί πρόσθετες πληροφορίες γιά τήν ιδιαίτερη σημασία κατά τήν περίοδο ἐκείνη τοῦ κύκλου τῶν θαυμάτων.

Ἐπίσης ἀπό τίς ἑπτὰ συνθέσεις τοῦ κύκλου στό Πρωτάτο, οἱ δύο προέρχονται ἀπό τό κατά Ματθαῖον καί οἱ ὑπόλοιπες ἀπό τό κατά Ἰωάννην Εὐαγγέλιο. Θεματολογικά ἀπό τίς ἑπτὰ σκηνές οἱ ἑξί συνδέονται μέ τίς ἀκολουθίες τῆς περιόδου τῆς Πεντηκοστῆς, ἐνῶ ἡ μία μέ τήν περίοδο ἢ ὁποία εἶναι προέκτασή της. Στήν ἴδια ἐπίσης θρησκευτική περίοδο ὑπάγονται καί οἱ παραστάσεις στήν πρόθεση τοῦ Χριστοῦ ἐν Ἐτέρᾳ Μορφῇ⁶³ καί τοῦ Δείπνου —μᾶλλον— εἰς Ἐμμαούς⁶⁴ στό διακονικό, ἐνταγμένες στόν λειτουργικό κύκλο (εὐρίσκονται στίς κόγχες). Ἀσχέτως ἐάν δέν ἀποτελοῦν τμήμα τοῦ κύκλου πού ἐξετάζεται ἐδῶ, μέ τό περιεχό-

μένό τους συμβάλλουν στήν, παρά τά εἰκονογραφικά καθιερωμένα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ιδιαίτερη προβολή τῆς περιόδου τῆς Πεντηκοστῆς.

Μία προσφυγή στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἔβλεπε ὁ Θεόκλητος τήν περίοδο τῆς Πεντηκοστῆς εἶναι διαφωτιστική, καθώς στίς ἐπιστολές του πρὸς τήν Εὐλογία μοναχή, περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλη λειτουργική περίοδο, σχολιάζει τά γεγονότα ἀπό τόν κύκλο αὐτό⁶⁵. Τά λόγια του λειτουργοῦν κατά κανόνα σέ ἀντιπαροβολή πρὸς τόν κύκλο τῶν Παθῶν. Ἡ παρατήρηση αὐτή νοηματοδοτεῖ καί τήν παρουσία μιᾶς σκηνῆς φαινομενικά ἐκτός τῆς περιόδου τῆς Πεντηκοστῆς, τῆς Θεραπείας τοῦ Ξηρᾶν ἔχοντος τήν Χεῖρα, σκηνῆς ἢ ὁποία λειτουργικά ἐντάσσεται στήν περίοδο ἀμέσως μετὰ τήν Πεντηκοστή, καθώς σ' ἐκείνες τίς ἀκολουθίες μνημονεύονται γεγονότα πού προβάλλουν τό ἔργο τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

Ἐπίσης ἀπό τίς εἰκονιζόμενες συνθέσεις στό νοτιοδυτικό διαμέρισμα, ὁ Θεόκλητος ἀναφέρεται μέ χαρακτηριστικά λόγια καί γιά τήν σκηνή τῆς Σαμαρείτιδος⁶⁶ καί γιά τήν Ἰαση τοῦ Παραλυτικοῦ⁶⁷. Γιά τό θαῦμα τῆς Θεραπείας τοῦ Τυφλοῦ τέλος, τονίζει μεταξύ ἄλλων τήν ἐσωτερική διδασκαλία τοῦ θαύματος πού ἀναφέρεται στήν ψυχή τοῦ ἀνθρώπου⁶⁸ καί τήν ἀναγκαιότητα γιά ταπείνωση⁶⁹ καί μίμηση τοῦ Χριστοῦ⁷⁰.

Ἡ κύκλος τῆς Πεντηκοστῆς, μέ τόν χαρακτήρα τόν ὁποῖο ἔχει, συμπληρώνει τούς δύο πρώτους κύκλους τῶν δεσποτικῶν ἑορτῶν καί τῶν Παθῶν. Ἐάν οἱ δύο πρῶτοι κύκλοι προέβαλλαν κατά τρόπο ἀκριβῆ τήν σωτηρία τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων μέ τήν ἐνσάρκωση καί τό μαρτύριο τοῦ Υἱοῦ στήν γῆ, ὁ κύκλος τῆς Πεντηκοστῆς τονίζει τήν σωτηρία τοῦ ἴδιου γένους μέ τήν δωρεά τοῦ τρίτου προσώπου τῆς Ἁγίας Τριάδος, τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἡ μεγάλη ἔκταση καί ἔμφαση, μέ τίς ὁποῖες ἔχουν ἱστορηθεῖ τά γεγονότα τῶν τριῶν κύκλων στόν ναό, προσδίδουν στό πρόγραμμα ἕνα χαρακτήρα καθαρά ἐκκλησιολογικό. Προβάλλουν μέ τήν ἀκρίβεια τοῦ χαρακτήρα τους τά δύο σκέλη, τό χριστολογικό καί τό πνευματολογικό, στά ὅποια εἶναι θεμελιωμένη ἡ ὀρθόδοξη χριστιανική Ἐκκλησία⁷¹, κατά τρόπο μάλιστα πού θυμίζουν τά λεγόμενα τοῦ Θεολήπτου: *γιά νά διδάσκονται οἱ προσέχοντες καί τόν τρόπον μυστικῆς ἀρετῆς*⁷².

Ἡ Χριστός Δωδεκαετής στόν Ναό

Στήν μεσαία ζώνη ἀπό τίς τρεῖς τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ βορειοδυτικοῦ διαμερίσματος, εἰκονίζεται ὁ Χριστός Δωδεκαετής στόν Ναό⁷³ (Εἰκ. 1, σκ. 3.θ), σκηνή ἢ ὁποία βασίζεται στό κατά Λουκᾶν (γ' 41/50). Ἡ θέση της στόν ναό κάνει τήν σκηνή ἀπό τίς πλέον δυσεξηγητες τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος. Ἐπειδή δέν

άνηκει σέ κανένα ἀπό τούς κύκλους τοῦ προγράμματος, γιά νά ἐντοπισθεῖ ἡ αἰτία τῆς ἐπιλογῆς τῆς, ἀπαιτεῖται ἀναλυτική διερεύνηση στόν λειτουργικό της χρόνο: οἱ ἐπιστολές τοῦ Θεολήπτου τήν φορά αὐτή δέν διαφωτίζουν. Τό γεγονός τῆς παρουσίας τοῦ Χριστοῦ στόν Ναό συνδυάζεται στόν λειτουργικό χρόνο τῆς Ἐκκλησίας μέ τήν ἑορτή τῆς Περιτομῆς καί τῆς ὀνοματοδοσίας τοῦ Χριστοῦ κατά τήν 1η Ἰανουαρίου⁷⁴. Ἡ Περιτομή σχετίζεται λειτουργικά μέ τήν παρουσία τοῦ Χριστοῦ Δωδεκαετοῦς στόν Ναό, καθώς ὡς γεγονότα καί τά δύο προέρχονται ἀπό τό ἴδιο εὐαγγελικό ἀνάγνωσμα. Ἡ παράσταση, στόν τοῖχο ὅπου εἶναι τοποθετημένη, εὐρίσκεται ἀνάμεσα στίς σκηνές τῶν Τριῶν Παίδων ἐν τῇ Καμίνῳ ἀπό ἐπάνω καί τήν παράσταση τοῦ ἁγίου Παχωμίου μέ τόν ἄγγελο ἀπό κάτω. Παρά τόν κανόνα πού ἰσχύει γιά τά γωνιακά διαμερίσματα τοῦ ναοῦ, στό βορειοδυτικό διαμέρισμα ἔχουν εἰκονογραφηθεῖ θέματα τά ὁποῖα δέν προέρχονται ἀπό ἓνα μόνο κύκλο. Ἡ συνύπαρξη ἐδῶ παραστάσεων ἀπό διαφορετικούς κύκλους πρέπει νά ἐξηγεῖται ἀπό κάποιο κοινό στοιχεῖο πού θά τίς χαρακτηρίζει. Ἡ σκηνή μέ τόν Χριστό Δωδεκαετή στόν Ναό δέν τονίζει μόνο τήν ἐνσάρκωση τοῦ Λόγου ἢ τήν ὑπεροχή τοῦ πνεύματος τοῦ Λόγου ἀπέναντι στό γράμμα τοῦ Νόμου· ἀποτελεῖ ἐπιπλέον καί τήν μία ἀπό τίς δύο κύριες στιγμές ὅλης τῆς Καινῆς Διαθήκης, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἡ Παναγία διατηροῦσε στήν καρδιά της τό γεγονός τῆς ἐνσαρκώσεως τοῦ Λόγου, προτυπώνοντας μέ τόν τρόπο αὐτό καί τήν μετέπειτα Ἐκκλησία⁷⁵. Καί ἡ ἄλλη ἐπίσης φορά πού ἀναφέρεται στό ἴδιο γεγονός —τοῦ τόπου ὅπου διατηροῦσε ἡ Θεοτόκος τὰ ρήματα— εὐρίσκεται στήν ἀρχή τοῦ ἴδιου εὐαγγελικοῦ ἀποσπάσματος (Λουκ. β' 19).

Ἡ εὐαγγελική περίοδος, ἡ ὁποία ὀλοκληρώνεται μέ τούς τρεῖς κύκλους καί τήν μία παράσταση ἐκτός κύκλων, ὁδηγεῖ μέ τήν σειρά της σέ μία ἐπομένη· εἰσάγει στήν ἀπαρχή τῆς εὐρύτερης παραδόσεως τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία ἔκτοτε διατηρεῖ ταῦτα συμβάλλουσα ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτῆς⁷⁶, σύμφωνα μέ τό εὐαγγελικό χωρίο στό ὁποῖο καταλήγει ἡ σχετική μέ τόν Χριστό Δωδεκαετή ἀναφορά.

57. Ἴνα διαβαστάζεται ἡ ψυχὴ καὶ νὰ μὴν πίπτει εἰς τὰ πονηρὰ τῆς σαρκὸς θελήματα (Θεόκλητος, Ἄδελφαι καὶ μητέρες: οἱ εἰώθασιν ἀπὸ πλοῦτου εἰς πενίαν καταβαίνοντες, δανισταῖες προσέρχεται, φ. 165v).

58. Ὁφείλομεν ὁρᾶν πρὸς τὴν ἁγίαν πολιτείαν τοῦ Κυρίου, καὶ μιμεῖσθαι τὴν σωτήριον ἀναστροφὴν αὐτοῦ (δ.π., φ. 165r).

59. Θεόκλητος, Ἀναγωγή τοῦ εἰς τὴν συγκύπτουσαν θαύματος, διαγωγήν ἀρίστην μυσταγωγούσα, φ. 74v.

60. Γιά τόν κύκλο τῶν θαυμάτων τοῦ Χριστοῦ κατά τὴν περίοδο πού ἐξετάζεται βλ. Gouma-Peterson, *Christ as Ministrant*, σ. 199, ὑπόσημ. 1.

61. Κατὰ κανόνα ὑπάρχουν συνοπτικοὶ εἰκονογραφικοὶ τύποι. Γιά τὴν θεραπεία τοῦ Παραλυτικοῦ, δ.π., σ. 207. Γιά τὴν Σαμαρείτιδα, δ.π., σ. 209, ὑπόσημ. 36. Γιά τὴν θεραπεία τοῦ Τυφλοῦ, δ.π., σ. 209, ὑπόσημ. 32. Στὴν παράσταση τῆς Συναγωγῆς ἀπηχεῖται ἡ παράδοση τοῦ Μηνολογίου τοῦ Βασιλείου τοῦ Β', δ.π., σ. 202-203, ὑπόσημ. 13-14.

62. Στὶς ἐργασίες τῆς Th. Gouma-Peterson ἔχει γίνει διερεύνηση σχετικὴ μέ τό πρόσωπο τοῦ ἱερέως καί πῶς τό βλέπουν οἱ ἅγιοι Ἀθανάσιος καί Θεόκλητος. Δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι στόν ναό τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου, πού ἡ τοιχογράφησή του τονίζει τό πρόσωπο τοῦ λειτουργοῦ ἱερέα, λειτουργοῦνται κυρίως ἔγγαμοι ἄστοι, ἀντίθετα ἀπὸ τὸ Πρωτάτο, ὅπου τό ἐκκλησίασμα εἶναι μοναχοί.

63. Τσίμας-Παπαχατζηδάκης, I.

64. Ἡ σκηνὴ εὐρίσκεται σέ πολὺ κακὴ κατάσταση πού κάνει ἀμφίβολη τὴν ταύτισή της.

65. Ὁ Θεόκλητος σχολιάζει ἔκτενῶς τὴν περίοδο αὐτή, στίς ἐπιστολές του (S. Salaville, *La vie monastique grecque au début du XIVe siècle, d'après un discours inédit de Théolepte de Thèlepte de Philadelphie*, REB II (1944), σ. 119-121). Στόν κώδικα Vat. gr. 405 τὴν ἴδια ἔκταση μέ τά θέματα τοῦ κύκλου τῆς Πεντηκοστῆς καλύπτουν μόνον ὄσες ἐπιστολές ἀναφέρονται σέ ὁδηγίες γιά τὴν ζωὴ τῶν μοναζουσῶν στό κοινόβιο τοῦ Φιλανθρώπου.

66. *Καταλειψάτω... καθάπερ Σαμαρείαν, τὴν φροντίδα τοῦ ματαίου βίου· καὶ πορευέσθω πρὸς τὴν πηγὴν, τὴν Ἐκκλησίαν φημί. Καὶ ἀξιώθησεται τῆς ὁμιλίας τοῦ Κυρίου... καταλιμπάνει καθάπερ ὑδρίαν τὴν γήινην καὶ κοσμικὴν ἀναστροφὴν καὶ ἐπανερχεται πρὸς τὴν πρώτην πολιτείαν, ἡγουν πρὸ τῆς παραβάσεως (Θεόκλητος, Τῆ ε' Κυριακῆ τῆς Σαμαρείτιδος, φ. 187r).*

67. Ὡς γὰρ ὁ Παράλυτος, ἐπιστάντι Τῷ Ἰησοῦ καὶ κελεύσαντι ἀραι τὴν κλίνην καὶ περιπατεῖν, ὑπήκουσεν ἀδιακρίτως καὶ ἠγέρθη, οὕτω καὶ ἡμεῖς ἐν ταῖς εὐαγγελικαῖς ἐντολαῖς ὑπακούομεν κελευούσαις ἡμῖν κομφίσαι τὴν ἐπιθυμίαν ἡμῶν ἀπὸ τῆς ὕλης τοῦ κόσμου τούτου, καὶ ὑψῶσαι τὸν λογισμόν καθάπερ κράββατον, καὶ θεῖναι ἐν τοῖς ὤμοις τῶν ἀρετῶν ἀξιωθῆμεν περιπατήσαι τὴν ὁδὸν τῆς σωτηρίας ἡμῶν (Θεόκλητος, Τῆ δ' Κυριακῆ, ἐξήγησις εἰς τό θαῦμα τοῦ Παραλύτου, φ. 183r).

68. Τοῦτο κηρύττει μὲν τὸν Σωτήρα τρανότατα δημιουργὸν τοῦ ἀνθρώπου· τίς γὰρ τῶν ἀνθρώπων δυνήσεται πληθὺν διανοῖσαι τυφλοῦ ὀφθαλμούς; διδάσκει δὲ τούς προσέχοντας καὶ τρόπον μυστικῆς ἀρετῆς. Δι' οὗ ἡ ψυχὴ χριστομένη καὶ νικητομένη τούς ἐκ τῆς τῶν παθῶν πυρώσεως τύπους ἀποβάλλεται καὶ βλέπειν ἀξιοῦται τὸν εαυτῆς εὐεργέτην (Θεόκλητος, Τῆ ε' Κυριακῆ, εἰς τό θαῦμα τοῦ ἐκ Γενετῆς Τυφλοῦ, φ. 190r-v).

69. Τὸ πνῦσμα, τὸ τῆς ταπεινώσεως φρόνημα εἰκονίζει. ἡ δὲ γῆ τῆς ὀργίλου καὶ σκληρᾶς ἡμῶν προαιρέσεως τύπον φέρει (δ.π., φ. 190v).

70. Μιμηταὶ γενησόμεθα τοῦ Χριστοῦ καὶ ὀμματώσομεν καὶ ἡμεῖς τυφλοῦς, καθάπερ ἐκεῖνος τὸν ἐκ γενετῆς τυφλόν (δ.π., φ. 192v).

71. Πρβλ. «Ἡ Ἐκκλησία, πού εἶναι τό ἔργο τοῦ Υἱοῦ καί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἀποσταλέντων ὑπὸ τοῦ Πατρὸς» (Β. Λόσκι, Κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ (ἐλλ. μτφρ. Μ. Γ. Μιχαηλίδη, ἔκδ. Β. Ρηγόπουλος, Θεσσαλονίκη 1974), σ. 170. Βλ. ἐπίσης, Βασιλείος, σ. 15-22, ἰδίως σ. 16).

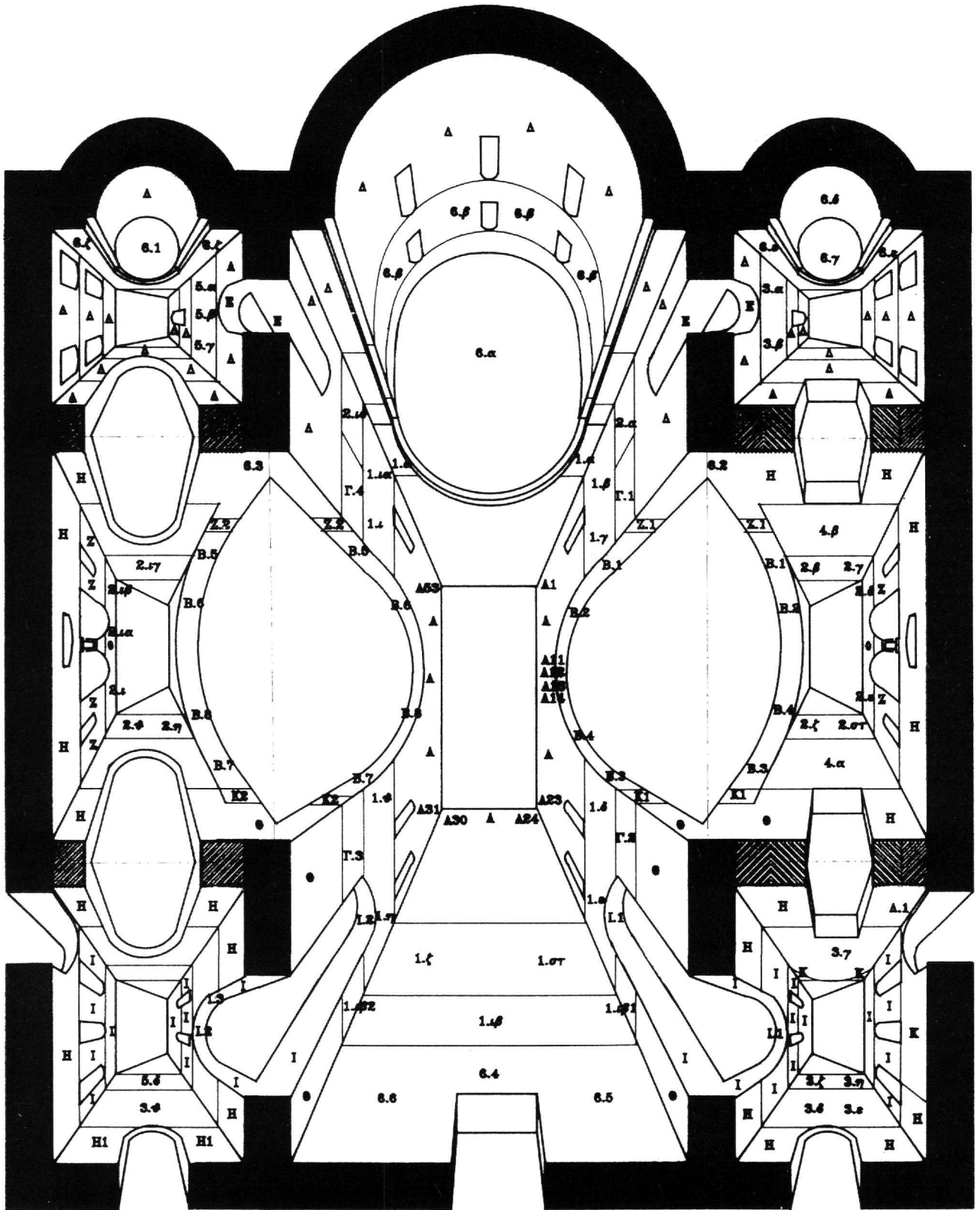
72. Ὁ.π. (ὑπόσημ. 68).

73. Millet, Athos, πίν. 35.1-2.

74. *Συγκαταβαίνων ὁ Σωτὴρ τῷ γένει τῶν ἀνθρώπων κατεδέξατο σπαργάνων περιβολὴν, οὐκ ἐβδελύξατο σαρκὸς τὴν περιτομήν (Συνέκδημος, σ. 614).*

75. Νέλλας, Θεομήτωρ, σ. 18-19.

76. Ὁ.π., σ. 18.

Εικ. 1. Πρωτό, εικονογραφικό πρόγραμμα. Προοπτικό σκαρίφημα.

Z. Οἱ Ἄποστολοι

Νότιο χοροστάσιο, νότιος τοίχος, 2η ζώνη ἀπὸ ἐπάνω.

Βόρειο χοροστάσιο, βόρειος τοίχος, 2η ζώνη ἀπὸ ἐπάνω.

Ἐσωρράχιο τόξου νότιου χοροστασίου, ἀνατολική πλευρά, γένεση:

Z.1. Ὁ ἀπόστολος Παῦλος.

Ἐσωρράχιο τόξου βόρειου χοροστασίου, ἀνατολική πλευρά, γένεση:

Z.2. Ὁ ἀπόστολος Πέτρος.

H. Οἱ ἄσκητές καί οἱ στυλίτες

Νότιο χοροστάσιο, βόρειο χοροστά-

σιο, νοτιοδυτικό διαμέρισμα, βορειοδυτικό διαμέρισμα. Κάτω ζώνη.

Θ. Οἱ στρατιωτικοὶ ἄγιοι

Κεντρικό κλίτος. Νότιος τοίχος, δυτική πλευρά, βόρειος τοίχος, δυτική πλευρά.

Νότιο χοροστάσιο. Δυτικός τοίχος, βόρεια πλευρά.

Βόρειο χοροστάσιο. Δυτικός τοίχος, νότια πλευρά. Κάτω ζώνη.

I. Οἱ Μάρτυρες

Νοτιοδυτικό διαμέρισμα. Ὑπόλοιπη ἐπιφάνεια.

Ἐσωρράχιο τόξου πρὸς κεντρικό κλίτος:

I.1. Οἱ πέντε Μάρτυρες τῆς 13ης Δεκεμβρίου.

Βορειοδυτικό διαμέρισμα. Ὑπόλοιπη ἐπιφάνεια.

Ἐσωρράχιο τόξου πρὸς κεντρικό κλίτος:

I.2. Οἱ πέντε Μάρτυρες τῆς 2ας Νοεμβρίου.

Ἐκτὸς Μαρτύρων

I.3. Ὁ ἅγιος Κωνσταντίνος.

Νότιο χοροστάσιο.

Ἐσωρράχιο τόξου, δυτική πλευρά, γένεση:

K.1. Ὁ ἅγιος Σέργιος.

Βόρειο χοροστάσιο.

Ἐσωρράχιο τόξου, δυτική πλευρά, γένεση:

K.2. Ὁ ἅγιος Βάκχος.

K. Οἱ ἄγιοι Ἀνάγκυροι

Νοτιοδυτικό διαμέρισμα, νότιος τοίχος, κάτω ζώνη:

K. Οἱ ἄγιοι Κοσμᾶς, Δαμιανὸς καὶ Παντελεήμων.

Ὁ Βίος τῆς Θεοτόκου καὶ οἱ Προεικονίσεις

Οἱ δύο μοναδικές παραστάσεις τοῦ κύκλου τοῦ Βίου τῆς Θεοτόκου, τὸ Γενέσιον⁷⁷ (Εἰκ. 1, σκ. 4.α) καὶ τὰ Εἰσόδια στὸν Ναό⁷⁸ (Εἰκ. 1, σκ. 4.β), εὐρίσκονται στὰ ἐντοιχισμένα λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν τοιχογράφηση τμήματα τῶν μικρῶν τόξων τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ νότιου χοροστασίου. Προκαλεῖ καὶ ἐδῶ ἐντύπωση ὅτι, ὅπως καὶ στὴν Κοίμηση, ὁ κύκλος τοῦ Βίου τῆς Θεοτόκου εἶχε σχεδιασθεῖ νὰ ἔχει μικρὴ ἔκταση, ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι συνηθίζονταν κατὰ τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰῶνος⁷⁹.

⁷⁷ Ἀπὸ τῆς τέσσερις σκηνῆς τοῦ κύκλου τῶν Προεικονίσεων οἱ τρεῖς εὐρίσκονται στὴν πρόθεση⁸⁰: ἡ Βάτος⁸¹ (Εἰκ. 1, σκ. 5.α), ἡ Κλιμαξ τοῦ Ἰακώβ⁸² (Εἰκ. 1, σκ. 5.β) καὶ ἡ Σκηνὴ τοῦ Μαρτυρίου⁸³ (Εἰκ. 1, σκ. 5.γ). Ἡ τέταρτη σκηνή, οἱ Τρεῖς Παῖδες ἐν τῇ Καμίνῳ, ὅπως ἔχομε δεῖ, εὐρίσκεται στὴν πρώτη ἀπὸ ἐπάνω ζώνη—καὶ τρίτη ἀπὸ κάτω— τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ βορειοδυτικοῦ διαμερίσματος⁸⁴ (Εἰκ. 1, σκ. 5.δ). Σέ ὄλες τῆς συνθέσεις παρατηρεῖται μία ἐξαιρετικὰ σύντομη διατύπωση, περιορισμένη στὰ κύρια πρόσωπα καὶ χωρὶς χρησιμοποίηση τοπίου. Καὶ ἐδῶ ἔχει ἤδη παρατηρηθεῖ ὅτι ὁ εἰκονογραφικός τους τύπος ἀρχαίζει⁸⁵.

⁷⁸ Ὁ κύκλος τῶν Προεικονίσεων τῆς Θεοτόκου εἶναι συνδεδεμένος μὲ τὴν ἰδιαίτερη τιμὴ πού ἀπολάμβανε ἡ Παναγία στὴν Κωνσταντινούπολη. Μετὰ τὸ 1261 καὶ γιὰ ἑκατὸ χρόνια, μὲ ἀφετηρία τὴν Βασιλεύουσα, ὁ κύκλος κάνει συχνὴ τὴν παρουσία του⁸⁶. Καθὼς τὸ Ἅγιον Ὅρος εἶναι ὁ τόπος ὅπου κατ' ἐξοχὴν τιμᾶται ἡ Θεοτόκος, προβάλλει καὶ ἐδῶ, ὅπως καὶ στὸ Δωδεκάορτο μὲ τὴν Κοίμηση, ἡ ἀπορία γιὰ τὴν περιορισμένη ἔκταση στὸ μνημεῖο τῶν κύκλων τοῦ Βίου τῆς Θεοτόκου καὶ τῶν Προεικονίσεων. Ἄξιζει ἐπίσης νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι, ἐπιπλέον τῶν προηγουμένων, ἀπουσιάζει πλήρως καὶ ὁ κύκλος τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου, ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ Ρίζα τοῦ Ἰεσσαί. Ἐνῶ ἴσως μία κατ'

ἀρχὴν ἐρμηνεία, ὅτι πρόκειται γιὰ μία τάση ἀρχαϊκότητος εἰκονογραφικῆς, δὲν θὰ πρέπει νὰ εἶναι μακριὰ ἀπὸ τὴν ἀλήθεια, ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ θέτει μὲ τὴν σειρά τῆς ἑνα δεῦτερο ἐρώτημα: γιὰτί νὰ ἐπιζητηθεῖ αὐτὴ ἡ ἀρχαϊκότητα. Ὅσον ἀφορᾷ στὴν διάσπαση τοῦ κύκλου σὲ δύο διαφορετικούς χώρους, παρατηρεῖται ὅτι ἡ τοποθέτηση τῶν τριῶν πρώτων στὴν πρόθεση συνδέεται λειτουργικά μὲ τὸν χώρο αὐτό, ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ οἰκεῖος γιὰ τῆς Προεικονίσεις τῆς Θεοτόκου, ὡς τόπος τοῦ ναοῦ ὅπου προτίθενται τὰ Τίμια Δῶρα πρὸς ἁγιασμόν. Σκέψεις προκαλεῖ ἡ παρουσία τῆς τέταρτης σκηνῆς τοῦ κύκλου στὸ βορειοδυτικό διαμέρισμα, καθὼς ἐκεῖ δὲν ἀντιστοιχοῦν ὅσα ἰσχύουν γιὰ τὴν πρόθεση. Ἐπειδὴ οἱ Προεικονίσεις δὲν ἔχουν τὴν συνηθισμένη ἐνότητα, ἴσως νὰ ὑπάρχει διαφορετικὴ ἐρμηνεία γιὰ τὸν καθένα ἀπὸ τοὺς δύο χώρους ὅπου εὐρίσκονται. Ἐπιπλέον, γιὰ τὴν παράσταση μὲ τοὺς Τρεῖς Παῖδας ἐν τῇ Καμίνῳ, προβάλλει ἡ πρόσθετη ἀπορία γιὰ τὴν τοποθέτησή τῆς κοντὰ καὶ ἐπάνω ἀπὸ τὴν σκηνὴ μὲ τὸν Χριστὸ Δωδεκαετὴ στὸν Ναό.

⁷⁹ Ἡ διάσπαση τοῦ κύκλου τῶν Προεικονίσεων σὲ δύο μέρη τοῦ ναοῦ δίδει τὸ δικαίωμα νὰ ἀμφισβητηθεῖ ὅτι στὸ Πρωτᾶτο ἴσχυσε μία πάγια ἄποψη: πὼς τὸ μόνον αἶτιο γιὰ τὴν παρουσία τῶν σκηνῶν τῶν Προεικονίσεων στὴν εἰκονογράφηση ἑνὸς μνημείου εἶναι ἡ ἀναφορὰ στὴν προτύπωση τῆς Θεοτόκου. Ἡ προαναφερθεῖσα παρατήρηση ὁδηγεῖ τελικὰ σὲ ἀναζητήσεις περὶ τὴν λειτουργικὴ ζωὴ καὶ συσχετισμούς μὲ τοὺς ὑπόλοιπους εἰκονογραφικούς κύκλους καὶ παραστάσεις τοῦ μνημείου.

Μία πρόχειρη προσφυγὴ στὴν ἀσκητικὴ παράδοση, καὶ τὸν ἁγιορειτικὸ ἐπομένως χώρο, εὐκόλα ἀποδεικνύει ὅτι εἶναι δεδομένος ὁ συσχετισμὸς τῶν σκηνῶν πού μᾶς ἀπασχολοῦν, μὲ τὴν Νηπτικὴ παράδοση: προτυπώνουν τὴν πορεία τὴν ὁποία ὁ κάθε μοναχὸς ἀκολουθεῖ, ὥστε νὰ γεννηθεῖ μέσα του, ὅπως καὶ στὴν Θεοτόκο, ὁ Χριστός. Ὁ Θεόκλητος ἀναφερόμενος στοὺς μοναχοὺς τονίζει ὅτι ὁπωσδήποτε γνωρίζουν πὼς ὁ κά-

θενας τους είναι ναός του Θεού⁸⁷ και ότι έχουν εισέλθει στον μοναστικό χώρο ώστε να γεννήσουν μέσα τους τον Χριστό⁸⁸, εφόσον προσέξουν και διδαχθούν *τρόπον μυστικής ἀρετής*⁸⁹. Η εσωτερική αυτή διάσταση των Προεικονίσεων διαφεύγει εύκολα της προσοχής με την διατύπωση που συνήθως χρησιμοποιείται, ότι δηλαδή οι σκηνές αφορούν στην Θεοτόκο και την ενσάρκωση του Λόγου⁹⁰. Από τις εικονιζόμενες Προεικονίσεις ο όσιος Νείλος αναφέρεται στο γεγονός της Βάτου⁹¹ και της Σκηνης του Μαρτυρίου⁹², ενώ ο Θεόκλητος σχολιάζει την Κλίμακα του Ίακώβ⁹³. Διαφοριστική για την περίπτωση είναι και η καταβασία της Η΄ ὁδῆς, τῆς αφιερωμένης στους Τρεῖς Παῖδας ἀπὸ τὴν ἀκολουθία τοῦ ὁρθοῦ τῆς Κυριακῆς τοῦ Τελώνου⁹⁴. Ὡς ἕνα βαθμὸ ἢ προηγούμενη διερεύνηση, ἐνῶ ἐρμηνεύει κατὰ μία ἐπιπλέον εσωτερικὴ βαθμίδα τὶς παραστάσεις τῶν Προεικονίσεων στὸ μνημεῖο, δὲν δίδει καμιά ἀπάντηση γιὰ τὸν χωρισμὸ τοῦ κύκλου σὲ δύο διαφορετικὰ σημεῖα τοῦ ναοῦ.

Καθὼς τῶρα ἔχει σχεδὸν ὀλοκληρωθεῖ ἡ διερεύνηση τῶν διαφορετικῶν κύκλων, τῶν ὁποίων σκηνές καλύπτουν τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ βορειοδυτικοῦ διαμερίσματος, εἶναι ἴσως σκόπιμο νὰ ἐξεταστοῦν πλέον οἱ σκηνές τους αὐτές ἀπὸ κοινοῦ. Χρήσιμο ἐπίσης εἶναι νὰ διερευνηθεῖ καὶ ἡ συνολικὴ εἰκονογράφηση τοῦ δυτικοῦ τοῖχου ἐν σχέσει μὲ τὸ ὑπόλοιπο εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ναοῦ: Μὲ τὴν κάλυψη ἀπὸ τοὺς Τρεῖς Παῖδας τῆς ὑψηλότερης ζώνης τοῦ δυτικοῦ τοῖχου ὑπάρχει ἀναφορὰ σὲ πρόσωπα πρὶν ἀπὸ τὴν ἐνσάρκωση τοῦ Λόγου, δηλαδή ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη· ὁ Χριστὸς Δωδεκαετής, ἐν συνεχείᾳ, προέρχεται ἀπὸ τὴν Καινὴ Διαθήκη, τὴν περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ἐνσαρκώθηκε ὁ Λόγος· ὁ Ἄγγελος μὲ τὸν Παχώμιο ἀναφέρονται σὲ πρόσωπα μετὰ τὴν ἐνσάρκωση τοῦ Λόγου. Ἡ διάταξη ἢ ὁποία ὑπάρχει στὸν ἐξεταζόμενο δυτικὸ τοῖχο ἀντιστοιχεῖ στὸ σύνολό της μὲ τὴν διάταξη τοῦ κεντρικοῦ κλίτους, ὅπου στὴν πρώτη ἀπὸ ἐπάνω ζώνη ὑπάρχουν οἱ Προπάτορες μὲ τοὺς ὁποίους οἱ Τρεῖς Παῖδες συνεορτάζονται κατὰ τὴν τελευταία Κυριακὴ πρὸ τῶν Χριστουγέννων· ἡ δευτέρη ζώνη τοῦ βορειοδυτικοῦ διαμερίσματος ἀντιστοιχεῖ θεματικὰ μὲ τὴν ὁμοία τοῦ κεντρικοῦ κλίτους, καθὼς περιέχει θέμα ἀπὸ τὴν Καινὴ Διαθήκη, ὅπως εἶναι καὶ οἱ παραστάσεις τοῦ Δωδεκαόρτου· στὴν τελευταία ζώνη, καὶ πρώτη ἀπὸ κάτω τοῦ βορειοδυτικοῦ διαμερίσματος, ὁ όσιος Παχώμιος μὲ τὸν Ἄγγελο⁹⁵ (Εἰκ. 1, σκ. Η.1.) ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὶς μορφές τῶν ὁσίων τῆς ἴδιας ζώνης τῶν δύο χοροστασιῶν πού προβάλλονται καὶ στὸ κεντρικὸ κλίτος.

Μὲ τὴν παράσταση τοῦ Παχωμίου μὲ τὸν Ἄγγελο το-νίζεται ἡ διὰ τοῦ μοναχικοῦ σχήματος σωτηρία τῶν

77. Millet, Athos, πίν. 28.1-3. Τσίμας-Παπαχατζηδάκης, Ι, Μυλωνάς, Ἡμερολόγιον, Σεπτέμβριος.

78. Millet, Athos, πίν. 29.1-3. Τσίμας-Παπαχατζηδάκης, Ι, ΙΙ, πίν. 39-42. Ὀνήσιμος, ἐξώφυλλο, Νοέμβριος.

79. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τοῦ κύκλου τοῦ Βίου τῆς Θεοτόκου βλ. κυρίως J. Lafontaine-Dosogne, L'icongraphie de l'enfance de la Vierge dans l'empire byzantin et en occident. Βρυξέλλες 1964-1965. Ἡ ἰδία, Iconography of the Cycle of the Life of the Virgin, Kariye Djami, IV, σ. 161-194. Γιὰ τὴν ἐκτενέστερη ἀνάπτυξη τοῦ κύκλου στὴν ὁμάδα τῶν ναῶν τοῦ Μιλουτίν βλ. Todić, σ. 27-28.

80. Γενικότερα γιὰ τὸν κύκλο τῶν Προεικονίσεων βλ. Παπαμαστοράκης, σ. 315-327.

81. Millet, Athos, πίν. 32.1. Τσίμας-Παπαχατζηδάκης, Ι, ΙΙ, πίν. 6. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τοῦ θέματος βλ. Παπαμαστοράκης, σ. 318, ὑποσημ. 18.

82. Millet, Athos, πίν. 32.2. Τσίμας-Παπαχατζηδάκης, Ι, ΙΙ, πίν. 5, 7. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τοῦ θέματος βλ. Παπαμαστοράκης, σ. 318, ὑποσημ. 22.

83. Millet, Athos, πίν. 32.3. Τσίμας-Παπαχατζηδάκης, Ι. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τοῦ θέματος βλ. Παπαμαστοράκης, σ. 318-319, ὑποσημ. 35, 37, 38, 43.

84. Ἡ σκηνὴ εἶναι ἀπὸ τὶς πλέον δύσκολα διακρινόμενες στὸν χώρο, ἀν καὶ διατηρεῖται σὲ καλὴ κατάσταση. Ἡ εἰκονογραφικὴ τῆς σύνθεση ἔχει γίνῃ ἀντικείμενο ἀντιγραφῆς κατὰ τὴν ἐποχὴ μας κυρίως ἀπὸ ἀγιοεῖτες ἀγιογράφους. Βλ. Κ. Καλοκύρης, Ἄθως, Θέματα ἀρχαιολογίας καὶ τέχνης, Ἄθῃναι 1963, σ. 253-266.

85. Κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ μόνον οἱ ἀντιστοιχες σκηνές ἀπὸ τὴν Ἁγία Σοφία στὴν Τραπεζοῦντα εἶναι προγενέστερες τοῦ Πρωτάτου, βλ. Talbot Rice, ὀ.π. (ὑποσημ. 55), πίν. 63.

86. Παπαμαστοράκης, σ. 321-323, ὑποσημ. 58, 60.

87. *Ναὸς τοῦ Θεοῦ, καὶ τὸ Πνεῦμα τοῦ Θεοῦ οἰκεῖ ἐν ἡμῖν* (Θεόκλητος, Περὶ ὑποταγῆς πρὸς τὴν Προεστῶσαν, φ. 94v).

88. *Ὡς ἐν σπηλαίῳ προσμένοντες νὰ ἀναγεννηθοῦν πνευματικῶς διὰ τῆς τῶν ἐντολῶν ἐργασίας, ὥστε νὰ γεννήσουν τὸν τῆς ἐντολῆς λόγον* (Θεόκλητος, Διδασκαλία πρὸς μοναζούσας εὐφῶς τὸ μυστήριον τῆς Χριστοῦ Γεννήσεως προσαρμοζούσα τῇ μοναδικῇ πολιτείᾳ, φ. 139r-v).

89. Ὡ.π. (ὑποσημ. 68).

90. Παπαμαστοράκης, σ. 318.

91. *Εἰ τῇ ἐπὶ γῆς Βάτῳ φλεγόμενη προσεγγίσει πειράσας Μωυσῆς κωλύεται, ἄχρις οὐ λύση τὸ ὑπόδημα τῶν ποδῶν του, πῶς αὐτὸς, τὸν ὑπὲρ πᾶσαν αἴσθησιν καὶ ἐννοίαν ἰδεῖν βουλόμενος καὶ συνόμιλος αὐτῷ γενέσθαι, οὐ λύσεις ἐκ σοῦ πᾶν νόημα ἐμπαθές* (Περὶ Προσευχῆς, Φιλοκαλία τῶν Ἱερῶν Νηπτικῶν (ἔκδ. Ἀστήρ), Ἄθῃναι 1982, I, σ. 177).

92. *Καὶ Μωυσῆς δὲ λαβὼν τὴν σκηνὴν, ἔξω τῆς παρεμβολῆς πηξάμενος, δηλοῖ ὅτι πορρωτάτω τοῦ πολεμικοῦ θορύβου, δεῖν εἶναι τὸν διδάσκαλον, καὶ μακρὰν τοῦ πεφυρμένου ἀπόκησθαι στρατοπέδου πρὸς εἰρηνικὸν καὶ ἀπόλεμον μεταστάντα βίον* (Λόγος Ἀσκητικῶς, ὀ.π., σ. 214).

93. *Ἰακώβ μετανάστης γινόμενος καὶ ἐπὶ ἐδάφους ἀνακλιόμενος καὶ κλίμακα ὀπτανόμενος ἀγγέλους ἔχουσαν ἀναβαίνοντας καὶ καταβαίνοντας ἡνίκα γὰρ ἡ ψυχὴ ξενιτεύση ἀπὸ τῆς τῶν αἰσθητηρίων σχετικῆς οἰκειότητος ... ἡ καρδία νήφουσα ἄγρυπνον ποιεῖται τὸ ὄμμα τῆς Ψυχῆς, τότε ἡ φυλακὴ τῆς διανοίας ὡς Κλίμαξ μετάρσιος ὄραται* (Θεόκλητος, Λόγος περὶ Νήψεως καὶ Προσευχῆς, φ. 40r).

94. *Ἐκ φλογός τοῖς Ὁσίοις, δρόσον ἐπήγασας, καὶ δικαίον θυσίαν, ὕδατι ἐφλεξας, ἅπαντα γὰρ δρᾶς Χριστέ, μόνῳ τῷ βούλεσθαι* (Συνέκδημος, σ. 810-811).

95. Millet, Athos, πίν. 53.2, 55.1. Τσίμας-Παπαχατζηδάκης, ΙΙΙ, πίν. 50.

ἀνθρώπων. Ὁ λόγος τοῦ Ἁγγέλου πρὸς τὸν Παχώμιο ἀναφέρει ὅτι *ἐν τούτῳ τῷ σχήματι σωθήσεται πᾶσα σὰρξ βροτεία ᾧ Παχώμιοι*. Μὲ τὴν παράσταση τοῦ Χριστοῦ Δωδεκαετοῦς προβάλλεται ἡ ἐνσάρκωση τοῦ Λόγου καὶ ἡ ὑπεροχή τοῦ Πνεύματος τοῦ Λόγου ἀπέναντι στό γράμμα τοῦ Νόμου, ἡ ὑπεροχή τοῦ θείου Λόγου πρὸς τὸν λόγο τῶν σοφῶν τοῦ κόσμου τούτου· ἐπίσης τονίζεται καὶ ὁ τόπος στὸν ὁποῖο διατηρήθηκε ἡ ἐμπειρία αὐτή, στὴν καρδιά δηλαδή τῆς Θεοτόκου καὶ μετέπειτα στὴν καρδιά ὄλης τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἴδια σκηνή σχετίζεται λειτουργικά καὶ μὲ τὴν σαρκική περιτομή τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν περιτομή τῶν πταισμάτων τῶν βροτῶν. Γιὰ τοὺς Τρεῖς Παῖδας, τέλος, στίς καθημερινές ἀκολουθίες τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας δίδεται ἰδιαίτερη τιμή, στὴν Ζ΄ καὶ Η΄ ᾠδή, μὲ πολλαπλές τίς ἐρμηνευτικές προσεγγίσεις τῆς σκηνῆς⁹⁶· πλὴν τῶν ἄλλων ὁμως χαρακτηρίζονται γιὰ τὴν *σύνεσιν καὶ φρόνησιν ἐν πάσῃ γραμματικῇ καὶ σοφίᾳ* (Δαν. 1. 17, στο κατὰ Θεοδοτίωνος κείμενο), *προτυπώνοντες μυστικῶς τὴν Τριάδα καὶ τὴν Σάρκωσιν τοῦ Χριστοῦ*⁹⁷. Τὸ μόνο κοινὸ στοιχεῖο, τὸ ὁποῖο ἐντοπίσθηκε ὅτι εἶναι δυνατόν νά ἐνώνει καὶ τίς τρεῖς συνθέσεις τοῦ δυτικοῦ τοῖχου τοῦ βορειοδυτικοῦ διαμερίσματος, φαίνεται νά εἶναι *ἡ διὰ τῆς προσευχῆς οἰκειώσεις πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν ἀλήθειαν τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ ὑπεροχὴ αὐτῆς πρὸς τὴν σοφίαν τοῦ κόσμου*. Μὲ τὴν παράσταση τοῦ Παχωμίου ὑποδηλώνεται ἡ δύναμη τῆς προσευχῆς πού σώζει θεώνοντας τὴν σάρκα τῶν βροτῶν καὶ κάμνει τὸ σῶμα τους ναὸ καὶ μονή, ὅπου γεννᾶται καὶ διαμένει ὁ Χριστός. Μὲ τὴν σύνθεση τοῦ Χριστοῦ Δωδεκαετοῦς προβάλλεται ἡ δύναμη τῆς προσευχῆς πού χριστοποιεῖ καὶ ὑπερνικᾷ τὴν κοσμικὴ σοφία, ἐνῶ ὑποδηλώνεται παράλληλα καὶ ὁ τόπος τῆς καρδιάς, ὅπου διατηροῦνται τὰ ρήματα τῆς προσευχῆς. Μὲ τὴν παράσταση, τέλος, τῶν Τριῶν Παίδων τονίζεται στὴν πράξη καὶ ἡ ἄσκηση τῆς προσευχῆς, ἡ ὁποία κάνει τοὺς ἀσκουμένους σ' αὐτὴν ἱκανοὺς νά ὑπερισχύουν ἀκόμη καὶ τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας τοῦ Βασιλέα. Στὸν ἴδιο τοῖχο τοῦ ναοῦ συμβαίνει νά συνυπάρχουν κατ' ἀρχὴν μία παράσταση ἡ ὁποία δεικνύει τὸ *σχῆμα* διὰ τοῦ ὁποίου διατηρεῖται στὸν κόσμον ἡ ἀλήθεια τοῦ ἐνσαρκωμένου Λόγου· ἐν συνεχείᾳ ἀκολουθεῖ μία σκηνή πού συνδέεται μὲ τὴν ἀπαρχὴ τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀναφέρεται στὸν *τόπον* ὅπου εἶναι δυνατόν νά διατηρεῖται ἡ ἀλήθεια αὐτή, τὴν καρδιά τοῦ ἀνθρώπου· στό τέλος ὑπάρχει μία Προεικόνιση ἡ ὁποία δηλώνει τὸ *εἶδος καὶ τὸν στόχο* τῆς πορείας στὴν ὁποία ἀσκοῦνται οἱ μοναχοί. Ἀπὸ τὴν κατὰ κόσμον διάσταση τῶν θεμάτων τῆς Ἁγίας Γραφῆς γίνεται μετάβαση στὴν εὐρύτερη διάσταση τῆς ἐσωτερικῆς ἐμπειρίας πού ἀντιπροσωπεύει ἡ ἄγραφη παράδοση τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας⁹⁸.

Στὸ σύνολό τους οἱ σκηνές τῶν Προεικονίσεων ἔχουν δύο χαρακτηριστικά. Ἀπὸ τὴν μία πλευρὰ ὀλοκληρώνουν τὸν κύκλο τοῦ Βίου τῆς Θεοτόκου, ὁ ὁποῖος καὶ αὐτὸς εἶναι συνοπτικός. Ἀπὸ τὴν ἄλλη τονίζουν τὴν ἐσωτερικὴ πορεία τὴν ὁποία ἀκολουθεῖ ὁ μοναχὸς μὲ τὴν ἄσκηση τῆς προσευχῆς, διατηρώντας στὴν καρδιά του *ἄγνωστα ρήματα*. Τονίζεται ἡ πορεία σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία εἶναι δυνατόν νά καταστήσει τὸν ἀσκούμενο ἱκανὸ ὥστε νά γεννηθεῖ μέσα του ὁ ἴδιος ὁ Χριστός. Ἐάν οἱ προγενέστεροι τρεῖς κύκλοι, τῶν δεσποτικῶν ἑορτῶν, τῶν Παθῶν καὶ τῆς Πεντηκοστῆς, συνδέονται μὲ τὴν εὐαγγελικὴ παράδοση, οἱ κύκλοι τοῦ Βίου τῆς Θεοτόκου καὶ τῶν Προεικονίσεων ὀδηγοῦν στὴν εὐρύτερη παράδοση καὶ τὸ δόγμα, πού διατηρεῖ στὴν καρδιά της ἡ ὀρθόδοξη Ἐκκλησία ἀπὸ τὴν ἴδρυσή της. Ὁ συνοπτικὸς χαρακτήρας τῶν δύο κύκλων, τῆς Θεοτόκου καὶ τῶν Προεικονίσεων, ἀνάγεται ἐπομένως στὴν ἀρχαία παράδοση τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία κατατάσσει αὐτὰ τὰ γεγονότα *στά ἄλλα πολλά... ἅτινα, ἐὰν γράφηται καθ' ἐν οὐδ' αὐτὸν οἶμαι χωρῆσαι τὸν κόσμον τὰ γραφόμενα βιβλία* (Ἰω. κα' 25)⁹⁹.

Ἁ λειτουργικὸς κύκλος

Ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕξι παραστάσεις καὶ ἴδιο ἀριθμὸ μορφῶν. Στὴν κεντρικὴ κόγχη τοῦ Ἱεροῦ πρέπει νά ὑπῆρχε ἡ Πλατυτέρα, ἡ ὁποία σήμερα δέν σώζεται καὶ στὴν θέση της εὐρίσκεται μία μεταγενέστερη ἀντίστοιχη παράσταση. Στὸν ἴδιο κύκλο εἶναι δυνατόν νά συναριθμηθοῦν καὶ οἱ παρακάτω μορφές: ὁ Χριστός ἐν Ἐτέρα Μορφῇ στὴν κόγχη τῆς προθέσεως¹⁰⁰ (Εἰκ. 1, σκ. 6.1), ὁ ἐνθρονος Χριστός σὲ ἀρχιτεκτονικὸ πλαίσιο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ νοτιοανατολικοῦ πεσσοῦ¹⁰¹ (Εἰκ. 1, σκ. 6.2) καὶ ἡ Θεοτόκος ἐνθρονη Βρεφοκρατούσα¹⁰² (Εἰκ. 1, σκ. 6.3), σὲ ἀντίστοιχο πλαίσιο τῆς ἴδιας πλευρᾶς τοῦ βορειοανατολικοῦ πεσσοῦ. Στὸν δυτικὸ τοῖχο, τέλος, τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τοῦ ναοῦ, ἐπάνω ἀπὸ τὴν πύλη, εἰκονίζεται ὁ Χριστός Ἀναπεσών¹⁰³ (Εἰκ. 1, σκ. 6.4), δορυφορούμενος ἀπὸ τοὺς ἀρχαγγέλους Μιχαήλ¹⁰⁴ (Εἰκ. 1, σκ. 6.5) καὶ Γαβριήλ¹⁰⁵ (Εἰκ. 1, σκ. 6.6).

Ἀπὸ τὸν λειτουργικὸ κύκλο ὁ Χριστός ἐν Ἐτέρα Μορφῇ καὶ ὁ Χριστός Ἀναπεσών παρουσιάζονται γιὰ πρώτη φορά¹⁰⁶. Ὅπως ἔχει ἤδη αναφερθεῖ, τὸ πρῶτο θέμα συνδέεται, ὡς πρὸς τὸν ἱστορικὸ χρόνο στὸν ὁποῖο ἀνάγεται, μὲ τὴν περίοδο τῆς Πεντηκοστῆς καὶ ὡς πρὸς τὴν μυστηριακὴ λατρεία μὲ τὴν Θεία Κοινωνία. Ἡ θέση στὴν ὁποία εὐρίσκεται ὁ Ἀναπεσών συνδέεται μὲ δύο σκηνές τοῦ Δωδεκαόρτου, τὴν Ἐγερση τοῦ Λαζάρου καὶ τὴν Βαῖοφόρο, μεταξύ τῶν

ὁποίων —σέ χαμηλότερη ὁμως ζώνη— εὐρίσκεται. Τό ἀπόσπασμα ἀπό τήν Γένεση (49. 9/11), ἀπ' ὅπου προέρχεται ἡ σύνθεση τοῦ Ἐσπερινοῦ, διαβάζεται κατὰ τήν ἀκολουθία τοῦ ἔσπερινοῦ τοῦ Σαββάτου τοῦ Λαζάρου πρὸς τήν Κυριακή τῆς Βαΐοφόρου. Μὲ τὸν Χριστό Ἐσπερίοντα, ἐκτός ἀπὸ τήν ἐνσάρκωση τοῦ Λόγου καὶ τήν συνακόλουθη σωτηρία τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων¹⁰⁷, προβάλλεται καὶ ἡ κατάσταση στήν ὁποία πρέπει νά εὐρίσκεται ἡ καρδιά κάθε μοναχοῦ πού μιμεῖται τὸν Κύριο¹⁰⁸. Ὁ χαρακτήρας τοῦ ὕπνου εἶναι ὁ ἴδιος τόσο στὸν Ἱακώβ —γιά τήν σκηνή τῆς Κλίμακος—, ὅσο καὶ στὸν Ἐσπερίοντα. Στὴν ἐργήγορη, πού χαρακτηρίζει τήν κατάσταση αὐτή, ὁ Γέροντας τοῦ Θεολήπτου ὄσιος Νικηφόρος ἀναφέρεται καθὼς ὁμιλεῖ γιά τὸν ἅγιο Ἰωάννη τῆς Κλίμακος¹⁰⁹. Ὁ Ἐσπερίων δηλαδή φαίνεται ὅτι ἴσως εἰκονίζει ἐπίσης τήν νηπτική κατάσταση¹¹⁰ καὶ τήν ἡσυχία¹¹¹.

Ἐάν ἡ ἐπιλογή τῶν Προεικονίσεων στόχευε στήν προβολή τῆς δύναμης τῆς προσευχῆς πού συντελεῖ στήν γέννηση τοῦ Χριστοῦ μέσα στὸν μοναχό, μέ τὸν λειτουργικό κύκλο τονίζεται ἡ δυνατότητα τήν ὁποία ἔχει ὁ μοναχός νά καταστῆ μόνη τοῦ Κυρίου καὶ νά χριστοποιηθεῖ, ἐφόσον μετέχει στά μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας. Στό σύνολό του ὁ λειτουργικός κύκλος ἔχει ἕνα ἰδιαίτερο χαρακτήρα· παρά τό γεγονός ὅτι εὐρίσκεται στὸν χῶρο τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, συμβαίνει ὥστε ὅλοι οἱ κύκλοι τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος νά εἶναι συνδεδεμένοι μέ αὐτόν. Ἀπὸ τοὺς κύκλους οἱ ὁποῖοι ἀναφέρονται στήν ἐνσάρκωση τοῦ δευτέρου προσώπου τῆς Ἁγίας Τριάδος, τοῦ Υἱοῦ, σχεδιάσθηκε νά ὑπάρχουν στό Ἱερό ἀπὸ τίς σκηνές τοῦ Δωδεκαόρτου ὁ Εὐαγγελισμός, ἡ Γέννησις, ἡ Ὑπαπαντή, ἡ Πεντηκοστή καὶ ἡ Ἀνάληψις· ἀπὸ τὰ Πάθη ὑπάρχουν ὁ Μυστικός Δείπνος καὶ ἡ Ψηλάφησις τοῦ Θωμᾶ· ἀπὸ τὸν κύκλο τῆς Πεντηκοστῆς, ὁ ὁποῖος προαναγγέλλει τό ἔργο τοῦ τρίτου προσώπου τῆς Ἁγίας Τριάδος, τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἐκτός ἀπὸ τήν ἴδια τήν παράσταση τῆς Πεντηκοστῆς, στοὺς χώρους τοῦ Ἱεροῦ ὑπάρχουν: τό Χαίρετε τῶν Μυροφόρων, ὁ Χριστός ἐν Ἐτέρᾳ Μορφῇ, ὁ Δείπνος εἰς Ἐμμαούς καὶ ἡ Θεραπεία τοῦ Ξηρᾶν ἔχοντος τήν Χεῖρα. Ἀπὸ τὸν Βίο τῆς Θεοτόκου τὰ Εἰσόδια ἔχουν τοποθετηθεῖ ἐκτός μὲν τοῦ Ἱεροῦ, ἀλλὰ στὸν οἰκεῖο χῶρο ἐπάνω ἀπὸ τήν Πύλη τοῦ διακονικοῦ. Τέλος, στήν πρόθεση εὐρίσκονται οἱ τρεῖς ἀπὸ τίς τέσσερις σκηνές τοῦ κύκλου τῶν Προεικονίσεων, ἡ Βάτος, ἡ Κλίμαξ τοῦ Ἱακώβ καὶ ἡ Σκηνή τοῦ Μαρτυρίου. Ὁπωσδήποτε ὡς προέκταση ἐπίσης τοῦ λειτουργικοῦ κύκλου πρέπει νά θεωρηθοῦν καὶ οἱ ομάδες τῶν ἁγίων, ἐπειδὴ αὐτὲς ἀντιστοιχοῦν πρὸς τίς ομάδες πού καθημερινά μνημονεύονται κατὰ τήν ἀκολουθία τῆς Ἁγίας Προθέσεως καὶ τήν μετέπειτα Θεία Λειτουργία.

Ἡ ἐπίδραση στό εἰκονογραφικό πρόγραμμα ἀπὸ τίς ἀκολουθίες πού τελοῦνται στὸν ναὸ καθ' ὅλη τήν διάρκεια τοῦ ἔτους εἶναι καὶ ἐμφανῆ καὶ ὑποδειγματική. Ἡ ομάδα τῶν κύκλων τῶν δεσποτικῶν ἑορτῶν, τῶν Παθῶν καὶ τῆς Πεντηκοστῆς ἀναφέρονται στήν

96. Κατὰ τήν ἴδια ἡμέρα, τὴν 1η Ἰανουαρίου, στό πρῶτο τροπάριο τῆς Ζ' ὁδῆς ἀναφέρονται τὰ παρακάτω: *Εἰκόνοσ χρυσοῆς, ἐν πεδίῳ Δεηρᾷ λατρευομένης, οἱ τρεῖς σου Παῖδες κατεπάτησαν ἀθεωτάτου προστάγματος, μέσον δὲ πυρὸς ἐμβληθέντες, δροσιζόμενοι ἐμαλλον Εὐλόγητος εἶ, ὁ Θεός, ὁ τῶν πατέρων ἡμῶν* (Συνέκδημος, σ. 620).

97. Τρίτο Προσόμοιο ἀπὸ τὸν Ἐσπερίνο τῆς ἑορτῆς τῶν Προπατόρων, Συνέκδημος, σ. 564.

98. Πρβλ. Νέλλας, Θεομήτωρ, σ. 19. Βασίλειος, σ. 16, καὶ κυρίως τὴν ἀνάλυση τῶν σ. 181-185.

99. Πρβλ. «Αὐτὴ ἡ ἀλήθεια... εἶναι ἡ βασικὴ προϋπόθεση γιά τὴν κατανόηση τοῦ γιατί στήν Ὁρθοδοξία δὲν ἀποτελεῖ πρόβλημα τό ὅτι ἡ Ἁγία Γραφή δὲ μιλάει ἐκτενῶς γιά τὴν Παρθένον» (Νέλλας, Θεομήτωρ, σ. 18-19).

100. Millet, Athos, πίν. 5.2.

101. Ὁ.π., πίν. 8.1.

102. Ὁ.π., πίν. 8.1. Ὁνήσιμος, Αὐγουστος.

103. Millet, Athos, πίν. 50.1. Τσίμας-Παπαχατζηδάκης, I, III, πίν. 24.

104. Millet, Athos, πίν. 50.2. Τσίμας-Παπαχατζηδάκης, I, III, πίν. 32.

105. Millet, Athos, πίν. 51.2. Τσίμας-Παπαχατζηδάκης, I, III, πίν. 32.

106. Γιά τὴν εἰκονογραφία τοῦ θέματος βλ. Grabar, ὁ.π. (ὑπόσημ. 43), I, σ. 256. D. Pallas, Die Passion und Bestattung Christi in Byzanz, Der Ritus - das Bild, München 1965 (Heft 2), σ. 181. A. Βασιλάκη-Καρακατσάνη, ὁ.π. (ὑπόσημ. 27), σ. 69-71. O. Meinhardus, The Macedonian Ἐσπερίων as Model of the Flemish Nascento Mormur, Μακεδονικά 16 (1976). Ὅταν στήν παράσταση τοῦ Ἐσπερίωντος ὑπάρχει καὶ ἡ μορφή τῆς Θεοτόκου, ἡ στάση τῆς τελευταίας δὲν εἶναι προστατευτική πρὸς τὸν Χριστό (βλ. Μ. Χατζηδάκης, Ὁ κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης (ἔκδ. Ἱ. Μ. Σταυρονικήτα), Ἁγίων Ὅρος 1986, σ. 56, 76), ἀλλὰ δηλώνει κίνηση προσεκτικῆς γιά νά τὸν ζυγνήσει, δίδοντας ἀπάντηση στό ἐρώτημα τοῦ σχετικοῦ χωρίου τῆς Γενέσεως *τίς ἐγερεῖ αὐτόν*.

107. Ἰδιαίτερος διαφωτιστικὴ γιά τὴν ἐρμηνεία αὐτῆ τοῦ θέματος εἶναι ἡ ἀκολουθία τοῦ Ἐσπερινοῦ τοῦ Σαββάτου πρὸς τὴν Κυριακή τῶν Βαῖων, ὅπου καὶ γίνεται ἡ σχετικὴ μέ τό θέμα ἀνάγνωση τῆς περικοπῆς ἀπὸ τὴν Γένεση (49.33-50.26), βλ. Τριῶδιον (ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος), ἐν Ἀθήναις 1960, σ. 337.

108. *Ἡ Νῆψις, καὶ γρηγοροῦντος τοῦ σώματος καὶ καθεύδοντος, τὴν καρδίαν ἐξυπνίζει καὶ φωτίζει κατὰ τὸν λέγοντα, ἐγὼ καθεύδω καὶ ἡ καρδιά μου ἀγρυπνεῖ* (Θεολήπτος, Περὶ Νήψεως, φ. 39ν).

109. *Ἡσυχαστὴς ἐστὶν ἐκεῖνος ὁ εἰπών, ἐγὼ καθεύδω καὶ ἡ καρδιά μου ἀγρυπνεῖ* (Νικηφόρου Μονάζοντος, Λόγος περὶ Νήψεως καὶ Φυλακῆς Καρδίας, ὁ.π. (ὑπόσημ. 91), IV, σ. 23).

110. Ἡ ὁποία ἐπίσης κατὰ τὸν Θεολήπτο εἶναι καὶ *Ρεμβασμῶν κατάπανσις, ἐπιστασία λογισμῶν, ... ψυχῆς ἐργήγορησις, ... τόπος Θεοῦ ἐν εἰρήνῃ δρώμενος, σκοπευτήριον ψυχῆς ἐν ᾧ Θεὸς κατοικεῖ* (Θεολήπτος, Περὶ Νήψεως, φ. 35r).

111. *Φυλακὴν λέγοντας τοῦ Προφήτου τὴν τοῦ νοῦ νῆψιν, καὶ τὴν τῆς διανοίας ἡσυχίαν ἐν ἧ δια τὸ ἀπλούστατόν τε καὶ ἄπλαστον, ἡ γνώσις τῶν ἀπορρήτων τικτομένη, φανερά γίνεται τῇ ψυχῇ* (ὁ.π., φ. 36r).

εὐαγγελική παράδοση τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ομάδα τῶν κύκλων τοῦ Βίου τῆς Θεοτόκου καί τῶν Προεικονισέων ὁδηγεῖ στήν εὐρύτερη παράδοση καί τό δόγμα. Στό Ἅγιο Βῆμα, ὅπου τελεῖται ἡ Θεία Λειτουργία, ἐνώνονται διά τοῦ λειτουργικοῦ κύκλου καί οἱ δύο ομάδες πού ἀπαρτίζουν στό σύνολό τους τήν παράδοση τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας¹¹². Τό στοιχείο αὐτό προσδίδει στό πρόγραμμα ἐν τέλει ἕνα χαρακτήρα μυσταγωγικό.

ΟΙ ΜΟΡΦΕΣ

Οἱ Προπάτορες

Ἡ ομάδα περιτρέχει τήν πρώτη ἀπό ἐπάνω ζώνη —τετάρτη ἀπό κάτω— τοῦ νότιου, τοῦ δυτικοῦ καί τοῦ βόρειου τοῖχου τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τοῦ ναοῦ¹¹³ (Εἰκ. 1, σκ. Α.1-Α.53). Σώζονται σαράντα ἕξι Προπάτορες, οἱ ὁποῖοι εἰκονίζονται κατά κανόνα ὀλόσωμοι καί μετωπικοί —στηθαῖοι εἶναι μόνον ὄσων ἡ θέση συμπίπτει μέ τήν περιοχή τῶν δύο μεγάλων τόξων τῶν πεσσοστοιχιῶν πρὸς τά χοροστάσια. Στόν νότιο καί τόν βόρειο τοῖχο ὑπολογίσθηκε ἐξ ἀρχῆς νά περιλαμβάνονται ἀπό εἴκοσι τρεῖς μορφές, ἐνῶ στόν δυτικό ἄλλες ἑπτὰ. Ὁ ἀρχικός ἀριθμός τῶν Προπατόρων ἦταν πενήντα τρεῖς. Στίς εἴκοσι τρεῖς μορφές μέ τίς ὁποῖες καλύπτεται ὁ νότιος τοῖχος, ἀντιστοιχοῦν οἱ τριάντα πρῶτες γενεές (Εἰκ. 1, σκ. Α.1-Α.23). Οἱ ὑπόλοιπες τριάντα μορφές τῆς ομάδας ἀντιστοιχοῦν μία πρὸς μία μέ τίς ὑπολειπόμενες τριάντα γενεές, ἑπτὰ στόν δυτικό τοῖχο (Εἰκ. 1, σκ. Α.24-Α.30) καί εἴκοσι τρεῖς στόν βόρειο (Εἰκ. 1, σκ. Α.31-Α.53). Ἀπό τήν γενεαλογία τῶν ἐξήντα Προπατόρων, ἀπό τόν Ἀδάμ (Εἰκ. 1, σκ. Α.1) ἕως καί τόν Ἰωσήφ (Εἰκ. 1, σκ. Α. 53), εἶχαν ἐξ ἀρχῆς ἐδῶ προστεθεῖ δύο ἐκτός σειρᾶς, ἡ Εὐα (Εἰκ. 1, σκ. Α.2) καί ὁ Ἰάφεθ (Εἰκ. 1, σκ. Α.13), ἐνῶ εἶχαν παραλειφθεῖ ἑννέα, ὅλοι ἄμεσοι ἀπόγονοι τοῦ Σῆμ.

Στήν Γένεση μνημονεύονται κατ' ἀρχήν οἱ δέκα πρῶτες γενεές ἀπό τόν Ἀδάμ ἕως τόν Νῶε (3.4/25-3.5/280) καί λίγο παρακάτω οἱ ἐπόμενες δέκα ἀπό τόν Σῆμ ἕως τόν Θαρά (3.11/10-3.11/26). Εἴκοσι γενεές ἀναφέρει καί ὁ Λουκάς ἀπό τόν Ἀδάμ ἕως τόν Θαρά (γ' 34/38), χωρίς ὅμως νά παρεμβάλλει τήν Εὐα καί τόν Ἰάφεθ. Ἡ σειρά τῶν σαράντα Προπατόρων ἀπό τόν Ἀβραάμ ἕως καί τόν Ἰωσήφ συμπίπτει μέ τήν γενεαλογία τοῦ κατά Ματθαῖον Εὐαγγελίου (α' 2-16) καί ὄχι μέ τοῦ κατά Λουκᾶν (γ' 23-38), στό ὁποῖο ἀναφέρονται πενήντα ἕξι γενεές¹¹⁴. Στά δύο Εὐαγγέλια συμπίπτουν οἱ γενεές ἀπό τήν εἰκοστή πρώτη ἕως τήν εἰκοστή ἕκτη, μέ τούς Ἀβραάμ, Ἰσαάκ, Ἰακώβ, Ἰούδα, Φαρές καί τόν Ἑσρώμ (Λουκ. γ' 33-34, Ματθ. α' 2-3). Σύνδεση ὑπάρχει ἐπίσης ἀνάμεσα στά ἐδάφια ἀπό

τήν Βίβλο πού ἀναφέρθηκαν καί τά ἱαμβικά δίστιχα τοῦ Χριστοφόρου Πατρικίου Μυτιληναίου γιά τούς Προπάτορες. Στά δίστιχα τοῦ Χριστοφόρου, τά ὁποῖα διαβάζονται κατά τήν τελευταία Κυριακή πρό τῶν Χριστουγέννων καί ἡμέρα τῆς ἑορτῆς τῆς μνήμης τους¹¹⁵, ἐκτός ἀπό τούς Προπάτορες, εἶναι συγκεντρωμένοι οἱ: *Πατριαρχῶν πρόκριτοι, ... οἱ πρό νόμου πατέρες, ... Προφῆται καί Δίκαιοι, ... οἱ παῖδες οἱ παμμακάριστοι καί γυναικῶν ἡ εὐπρέπεια, ... ὄσοι τοῦ νόμου ἐδείχθησαν κρηπίς καί πνευματικά ἀπαρχαί τῆς χάριτος*¹¹⁶. Ἀπό τά ἑκατόν ἕνα πρόσωπα τά ὁποῖα ἀναφέρονται στά δίστιχα, τά ἐξήντα ἀποτελοῦν τήν γενεαλογία τοῦ Χριστοῦ καί τά ὑπόλοιπα σαράντα ἕνα συγγενεῖς τῶν Προπατόρων καί ἄλλους (π.χ. Δικαίους κτλ.).

Ἡ σειρά τῶν εἴκοσι πρώτων Προπατόρων, τήν ὁποία ἔχει λάβει ὑπ' ὄψιν του ὁ ἀγιογράφος τοῦ Πρωτάτου, συνδέεται μέ τήν παράδοση στήν ὁποία εἶχε βασιθεῖ ὁ Λουκάς, παράδοση κοινή καί γιά τό κείμενο ἀπό τήν Γένεση, τήν ὁποία ἀκολουθεῖ ἐξ ἴσου καί ὁ Χριστοφόρος. Ὅσον ἀφορᾷ στήν σειρά τώρα τῶν σαράντα τελευταίων ἐντός γενεαλογίας Προπατόρων, ἡ ἱστορία τοῦ Πρωτάτου συμπίπτει μέ τήν παράδοση πού ἀπηχεῖται στό κείμενο του Ματθαίου καί ὄχι τοῦ Λουκά. Τήν ἴδια παράδοση εἶχε ἀκολουθήσει καί ὁ Χριστοφόρος κατά τόν ἐνδέκατο αἰώνα, ὅταν συνέθετε τα δίστιχα.

Στόν δυτικό τοῖχο δέν σώζεται καμιά μορφή ἀπό τούς Προπάτορες, καθώς τό τμήμα του πού περιεῖχε τήν σχετική ζώνη, ὅπως καί ἐκεῖνη τοῦ Δωδεκαόρτου μέ τήν Ἐγερση τοῦ Λαζάρου καί τήν Βαῖοφόρο, ἔχει μετασκευασθεῖ¹¹⁷. Ὁ τοῖχος περιελάμβανε ἑπτὰ μορφές, ἀπό τόν τριακοστό πρῶτο ἕως καί τόν τριακοστό ἕβδομο Προπάτορα —τήν εἰκοστή τέταρτη ἕως τήν τριακοστή μορφή στόν κύκλο—, πού ἦταν οἱ: Βοόςζ, Ὀβήδ, Ἰεσσαί, Δαβίδ, Σολομών, Ροβοάμ καί ὁ Ἀβιά. Τό διαθέσιμο μήκος τοῦ χώρου τῆς τέταρτης ζώνης τοῦ δυτικοῦ τοῖχου περιεῖχε ἴσως καί τρία παράθυρα καί δέν ἐπαρκοῦσε γιά μεγαλύτερο ἀριθμό μορφῶν. Ἐπιπλέον, στήν ἀρχή τῆς δυτικῆς ἄκρης τοῦ βόρειου τοῖχου, στήν ἴδια ζώνη, εὐρίσκεται ὁ τριακοστός ὄγδοος Προπάτωρ, ὁ υἱός τοῦ Ἀβιά, ὁ Ἀσά (Εἰκ. 1, σκ. Α.31).

Ἡ ἀπεικόνιση τῆς σειρᾶς τῶν Προπατόρων στήν ὑψηλότερη ζώνη πού περιτρέχει τό κεντρικό κλίτος τοῦ ναοῦ δέν ἔχει προηγούμενο οὔτε καί ἐπόμενο στήν ἱστορία κεντρικοῦ κλίτους τῶν ὀρθόδοξων ναῶν. Μέ τήν θέση της αὐτή ἐπιστέφει ὄλους τούς εἰκονογραφικούς κύκλους καί τίς ομάδες τῶν μορφῶν τῶν Προφητῶν, ὅπως ὁ Παντοκράτορας στούς ναούς μέ τροῦλλο. Κατά τήν περίοδο πού μᾶς ἀπασχολεῖ, καί ὄχι προηγουμένως, Προπάτορες ἀπαντῶνται στήν Κωνσταντι-

νούπολη σέ διαφορετική όμως θέση —στό υψηλότερο σημείο του νάρθηκα—, στους τρούλλους των ναών των Ἁγίων Θεοδώρων (Kilise Djami)¹¹⁸ καί τῆς μονῆς τῆς Χώρας (Kariye Djami)¹¹⁹. Μεταγενέστερα οἱ Προπάτορες εὐρίσκονται στούς ναούς πού συνδέονται μέ τήν αὐλή τοῦ Milutin¹²⁰.

Τά ἀποσπασματικά ψηφιδωτά των Ἁγίων Θεοδώρων στόν βόρειο καί τόν νότιο τρούλλο τοῦ νάρθηκα, φαίνεται ὅτι συμπίπτουν μέ τήν χρονολόγηση τοῦ Πρωτάτου γύρω στά 1290¹²¹. Τά ψηφιδωτά τῆς μονῆς τῆς Χώρας ἀντίθετα θά συνέπιπταν μέ τό Πρωτάτο, μόνον ἔάν αὐτό ἀναγόταν στούς χρόνους μετά τό 1312¹²². Καθώς οἱ Προπάτορες των Ἁγίων Θεοδώρων δέν διατηροῦνται σέ καλή κατάσταση, ἡ ὁμάδα ἀπό τήν μονή τῆς Χώρας εἶναι δυνατόν νά δώσει τίς συγκριτικές πληροφορίες πού ἀπαιτοῦνται τόσο γιά τόν ἀριθμό ὅσο καί γιά τίς μορφές πού περιλαμβάνονται.

Στήν μονή τῆς Χώρας ὑπάρχουν σαράντα τέσσερις μορφές. Ἀπό τό σύνολο των ἐξήντα Προπατόρων εἰκονίζονται μόνον οἱ εἴκοσι δύο, ἐνῶ περιλαμβάνονται ἄλλοι ἔνδεκα ἀπό τήν ἐκτός γενεαλογίας σειρά, ὅπως εἶναι οἱ Τρεῖς Παῖδες, Προφήτες, Δίκαιοι κτλ., μορφές πού ἀναφέρονται στά δίστιχα τοῦ Χριστοφόρου¹²³. Ὅσον ἀφορᾷ τά κοινά σημεῖα καί τίς κύριες διαφορές των δύο μνημείων, τόσο ἡ μορφή τῆς Εὔας ὅσο καί ἐκείνη τοῦ Ἰάφεθ περιλαμβάνονται στήν μονή τῆς Χώρας μαζί ὅμως καί μέ ἄλλες. Ἐπειδή στό Πρωτάτο δέν ὑπάρχουν καί ἄλλες πρόσθετες μορφές, ἡ παρουσία αὐτῶν των δύο δέν εἶναι δυνατόν νά ἀποδοθεῖ κυρίως στά δίστιχα τοῦ Χριστοφόρου, ὅπως ἰσχύει γιά τήν μονή τῆς Χώρας.

Στό Πρωτάτο ἡ παρουσία τῆς Εὔας πού συνοδεύει τόν Ἀδάμ, στήν ἀρχή τοῦ γενεαλογικοῦ δένδρου τοῦ Χριστοῦ, ἴσως τονίζει, ἐκτός ἀπό τό γεγονός ὅτι ἀνήκει στό ζεῦγος των Πρωτοπλάστων, καί τήν ἀντιστοιχία τῆς πρὸς τήν Θεοτόκο, τήν Ἠγουμένη τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Τήν ἀντιστοιχία αὐτή θυμίζουν οἱ δύο πρῶτοι στίχοι των χαιρετισμῶν τοῦ Ἀ΄ Οἴκου τῆς ὁμώνυμης ἀκολουθίας πρὸς τήν Θεοτόκο (ἡ ὁποία καθημερινά διαβάζεται κατά τόν Ἀπόδειπνο στό Ἁγιον Ὁρος): *Χαῖρε, δι' ἧς ἡ χαρὰ ἐκλάμψει. χαῖρε, δι' ἧς ἡ ἀρὰ ἐκλείψει. Χαῖρε, τοῦ πεσόντος Ἀδάμ ἡ ἀνάκλησις. χαῖρε, τῶν δακρύων τῆς Εὔας ἡ λύτρωσις.*

Ἡ ἐξαιρετική παρουσία τοῦ Ἰάφεθ, μόνου ἐκτός τῆς βασικῆς γενεαλογίας των Προπατόρων, προκαλεῖ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Τό πρόσωπό του συνδέεται μυθολογικά καί ἱστορικά μέ ἐκεῖνο τοῦ Ἰαπετοῦ, γενάρχη των Ἑλλήνων¹²⁴. Ἐπιπλέον, κατά τήν παράδοση τήν ὁποία ἀναφέρει ὁ Σέρβιος, μυθολογικά μεταξύ των ἄλλων, ἡ περιοχή τοῦ Ἄθω συνδέεται καί μέ τήν προσάραξη τῆς Κιβωτοῦ τοῦ Δευκαλιώνος¹²⁵. Ἡ κατ'

ἐξαίρεσιν παρεμβολή τοῦ Ἰάφεθ μεταξύ των Προπατόρων ὑποδηλώνει ὄχι μόνον τό γένος των δημιουργῶν τοῦ μνημείου, ἀλλά καί τόν ρόλο πού ἐπεφύλασσαν οἱ ἴδιοι στόν ἑαυτό τους νά παίξει ζώντας τότε σέ ἓνα τόπο πού θεωρεῖται ἡ κιβωτός γιά τήν παράδοση τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας καί σέ ἓνα κράτος τοῦ ὁποίου

112. Πρβλ. «στήν ὀρθοδοξία ἡ Ἁγία Γραφή καί ἡ Παράδοση εἶναι στενά ἐνωμένες καί κατανοοῦνται καί οἱ δύο μαζί στήν θεία Λειτουργία, ὅπου γίνεται ἡ ἀνάμνηση» (Κορ. 11, 24-25), ὅπου ὁ σαρκωθείς Λόγος γίνεται στήν κάθε ἐποχή σύγχρονος» (Νέλλας, Θεομήτωρ, σ. 19). Ἐπίσης «Ὅτε ὅταν γράφη ἡ Ἐκκλησία τό Εὐαγγέλιο κάνει φιλολογία, οὔτε ὅταν διατυπῶν τό δόγμα κάνει φιλοσοφία, ἀλλά καί στήν μία καί στήν ἄλλη περίπτωση ἐκφράζει τό πλήρωμα τῆς νέας ζωῆς πού κρύβεται μέσα τῆς. Γι' αὐτό οὔτε τό Εὐαγγέλιο κατανοεῖται ἐξω ἀπό τήν Ἐκκλησία, οὔτε τό δόγμα ἐξω ἀπό τήν λατρεία» (Βασίλειος, σ. 17)

113. Γιά τήν γενικότερη βιβλιογραφία τοῦ θέματος βλ. Underwood, I, σ. 28-29, 35-38, 49-81· II, πίν. 42-64, 66-84. Μηναῖον Δεκεμβρίου (ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος), ἐν Ἀθήναις 1975, σ. 127-133. Μέγας Συναξαριστής τῆς Ὀρθόδοξου Ἐκκλησίας (ἐκδ. Μ. Λάγγη), Ὁρωπός 1974, 5η ἐκδ., XII, σ. 538-561.

114. Todić, σ. 28.

115. Γιά τόν Χριστοφόρο βλ. πρόχειρα: Χριστοφόρος Πατρίκιος Μυτιληναῖος. ΘΗΕ, XII, σ. 363. Μηναῖον, ὁ.π. (ὑπόσημ. 113), σ. 127.

116. Τούς χαρακτηρισμούς αὐτούς διδίδε ὁ Χριστοφόρος στά δίστιχα του, ὅσάκις ὁμιλεῖ συνοπτικά γιά τοὺς προπάτορες, Μηναῖον, ὁ.π. (ὑπόσημ. 113).

117. Mylonas, Les étapes, σ. 154-156.

118. W. Grape, Zum Stil der Mosaiken in der Kilisse Camii in Istanbul, Pantheon 32 (1974), σ. 8-12.

119. Underwood, ὁ.π., σημ. 113.

120. Todić, σ. 28.

121. Περισσότερο ἡ κοινή ἀντίληψη ὡς πρὸς τήν σωματική αἴσθησιν των μορφῶν, παρά ἄλλα στοιχεῖα, δίνουν αὐτή τήν προσέγγισιν στά δύο μνημεῖα.

122. Ἡ χρονολόγηση αὐτή εἶχε προταθεῖ ἀπό τόν Ἀ. Ευγγόπουλο σέ συνδυασμό μέ τήν διοικητική ὑπαγωγή τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἀπό τήν δικαιοδοσία τοῦ αὐτοκράτορα σ' ἐκείνην τοῦ πατριάρχου.

123. Underwood, I, σ. 51. Μηναῖον, ὁ.π. (ὑπόσημ. 113), σ. 127.

124. Κατά τήν Παλαιά Διαθήκη ὁ Ἰάφεθ εἶναι ὁ δευτερότοκος υἱός τοῦ Νῶε, μετά τόν Σὴμ καί πρὶν τόν Χάμ καί ὁ Προπάτορας των λαῶν πρὸς τὰ βορειοδυτικά τῆς Παλαιστίνης (Γέν. 10.2/5), μεταξύ των ὁποίων καί οἱ Κίτιοι, οἱ Ρόδιοι. Ἀπό τόν τέταρτο υἱό του, τόν Ἰουάν, προήλθαν οἱ Ἰῶνες (βλ. ΘΗΕ, VI, σ. 692). Ἐτυμολογικά ἡ ρίζα τῆς σημιτικῆς λέξεως Ἰάφεθ εἶναι ἡ αὐτή μέ τήν ἀντιστοιχία τῆς ἑλληνικῆς Ἰαπετός, καθὼς στά σημιτικά τά χειλικὰ σύμφωνα π, β, φ, ἀποδίδονται μέ κοινὸ γράμμα. Τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τὰ ὀδοντικά τ, δ, θ. Τό φ καί τό π εἶναι ἰσοδύναμα, ὅπως ἐπίσης καί τό θ μέ τό τ. Κατά τήν ἑλληνική μυθολογία (Ἡσιόδου, Ἔργα καί Ἡμέραι, 5, 50) ὁ βασιλεὺς των Τιτάνων Ἰαπετός ἦταν υἱός τοῦ Οὐρανοῦ καί τῆς Γαίας, καί προπάτωρ τοῦ ἀνθρώπινου γένους (βλ. ΘΗΕ, VI, σ. 626): υἱός του ἦταν ὁ Προμηθεὺς καί ἕγγονός του ὁ Δευκαλιών, ὁ ὁποῖος σώθηκε ἀπό τόν Κατακλυσμὸ κατασκευάζοντας μία Κιβωτόν, μετά ἀπό συμβουλή τοῦ πατέρα του Προμηθέα. Υἱός τοῦ Δευκαλιῶνα ὑπῆρξε ὁ Ἑλλήν (βλ. ΘΗΕ, IV, σ. 476).

125. Βλ. ΘΗΕ, IV, σ. 409 (Δευκαλιῶν).

ὁ λαός καταποντιζόταν στό πέλαγος τῶν συμφορῶν¹²⁶. Λύση στόν ἰδιαίτερο τονισμό τῆς μορφῆς τοῦ Ἰαβραάμ ἀπό τήν παράλειψη ἑννέα προγόνων του δίδουν ἴσως τρία στοιχεῖα, δύο πληροφορίες ἀπό τήν Γένεση τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καί ἕνα διευκρινιστικό σχόλιο τοῦ Θεολήπτου. Στήν Γένεση (22.18) ὁ Θεός ἀνακοινώνει στόν Ἰαβραάμ ὅτι καί ἐνευλογηθήσονται ἐν τῷ σπέρματί σου πάντα τὰ ἔθνη τῆς γῆς, ἀνθ' ὧν ὑπήκουσας τῆς ἐμῆς φωνῆς, ὅπως ἐπίσης ἀναφέρεται (ὁμοίως 10.21): καί τῷ Σῆμ ἐγενήθη καί αὐτῷ, πατρὶ πάντων τῶν υἱῶν Ἐβερ, ἀδελφῷ Ἰάφεθ τοῦ μείζονος. Ἡ πρώτη πληροφορία ἀποτελεῖ τήν πρώτη ἐπαγγελία τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, διὰ τοῦ Ἰαβραάμ, γιὰ τόν ἐρχομό τοῦ Υἱοῦ στήν γῆ. Ὅσον ἀφορᾷ τήν δεύτερη, ὁ Ἐβερ πού ἀναφέρεται στό χωρίο αὐτό δέν εἶναι ὁ συνώνυμος υἱός τοῦ Σάλα (ὁ δέκατος ἔβδομος Προπάτορας, ὁ ὁποῖος παραλείπεται στό Πρωτότο), ἀλλά ὁ Ἰαβραάμ μέ τό δεύτερο ὄνομά του. Τήν προσαγόρευση αὐτή Ἐβρεί, δηλαδή Περάτης, ἀπέκτησε ὁ Ἰαβραάμ μετά τό πέρασμα πού ἔκανε τοῦ Εὐφράτη, ἐγκαταλείποντας τὰ πάτρια κατά θεῖον κέλευσμα. Τό ὄνομά του αὐτό εἶναι πού ὡς γνωστόν ἔλαβε στήν συνέχεια ὁ ἔβραϊκός λαός¹²⁷. Σ' αὐτό τό σχετικό χωρίο, τό ὁποῖο μάλιστα ἀγνοεῖ ὁ Χριστόφορος στά δίστιχά του, φαίνεται νά παραπέμπει ὁ συνθέτης τῆς ὁμάδας, μέ τήν συνύπαρξη τῶν τριῶν προσώπων πού ἀναφέρονται στήν Γένεση (10.21), τοῦ Σῆμ, τοῦ Ἰάφεθ καί τοῦ Ἰαβραάμ (Εἰκ. 1, σκ. Α.12, Α.13, Α.14). Στήν σημασία τώρα τοῦ περάσματος τοῦ Εὐφράτη ἀναφέρεται ὁ Θεολήπτος¹²⁸· παραλληλίζει τόν Ἰαβραάμ καί τήν πολιτεία του μέ τόν δρόμο πού πρέπει νά ἀκολουθήσει κάθε μοναχός γιὰ νά ἀποκτήσει πατρικότητα. Μέ τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο διατυπώνει ὁ Θεολήπτος τήν γνώμη του, συνδέει τήν στάση τοῦ Ἰαβραάμ μέ τήν ἀντίστοιχη τοῦ Ἰακώβ στήν Κλίμακα καί τοῦ Χριστοῦ ὡς Ἀναπεσόντος. Ἐάν ὁ Σῆμ εἶναι προπάτορας τοῦ γένους τοῦ Χριστοῦ καί ὁ Ἰάφεθ τοῦ γένους τῶν Ἑλλήνων, ὁ Ἰαβραάμ, ἐκτός ἀπό προπάτορας τοῦ Χριστοῦ, μέ τό πέρασμα τοῦ Εὐφράτη ἔχει ἀναδειχθεῖ πνευματικός πατέρας ὄχι μόνον τῶν Ἑβραίων ἀλλά καί ὄλων τῶν ἔθνῶν· εἰδικά δέ γιὰ τοὺς μοναχούς ὁ Ἰαβραάμ ὑπάρχει ὡς πρότυπο καί πνευματικός τους προπάτορας. Στήν ἐρμηνεία μᾶλλον αὐτή ἴσως εὐρίσκεται ἡ ἀπάντηση γιὰ τήν παρουσία τοῦ Ἰαβραάμ πλησίον τοῦ Ἰάφεθ (μετά τήν παράλειψη τῶν ἑννέα ἀπογόνων τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Σῆμ, καί ταυτοχρόνως προγόνων του), παρά σέ λόγους οἰκονομίας χώρου· ἐλάχιστη μείωση τῆς κλίμακας τῶν μορφῶν ὄλων τῶν Προπατόρων ἦταν πολύ εὐκόλη ἀνάμεσα στίς πενήντα τρεῖς μορφές, ὥστε νά ἐξοικονομηθεῖ ὁ χῶρος καί γιὰ τίς ὑπολειπόμενες ἑννέα. Μέ τήν ἴδια θέση ἐπίσης, στήν ὁποία εὐρίσκεται ἡ

ὁμάδα τοῦ Σῆμ, τοῦ Ἰάφεθ καί τοῦ Ἰαβραάμ, εἶναι συνδεδεμένη δύο φορές καί μία τέταρτη μορφή, ἐκείνη τοῦ Νῶε (Εἰκ. 1, σκ. Α.11): μία φορά ἀνατολικά τοῦ Σῆμ καί μία κάτω ἀπό τίς μορφές τῶν τριῶν στό ἔσωρράχιο τοῦ τόξου πού ὀδηγεῖ στό νότιο χοροστάσιο. Τήν πρώτη φορά ὁ Νῶε, ὅπως καί ὁ Σῆμ καί ὁ Ἰάφεθ, εἰκονίζεται στηθαῖος, ἐνῶ τήν δεύτερη ὀλόσωμος καί μνημειακός νά κρατᾷ τήν Κιβωτό¹²⁹. Ἡ ἐπιλογή τοῦ Νῶε νά καταλάβει τήν θέση αὐτή δέν ἦταν ὑποχρεωτική γιὰ τόν κύκλο τῶν Προφητῶν καί τῶν Δικαίων πού ἐντάσσεται, καθὼς ἦταν δυνατόν νά εἶχε τοποθετηθεῖ σέ ἄλλη θέση τῶν τόξων τῶν χοροστασίων. Στό σύνολο τους οἱ πέντε μορφές —δύο τοῦ Νῶε καί ἀπό μία τῶν Σῆμ, Ἰάφεθ καί Ἰαβραάμ—, ἀπό τήν θέση στήν ὁποία εὐρίσκονται, προβάλλουν τήν σωτηρία τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων καί τοὺς γενάρχες του, σωματικά ἢ πνευματικά.

Οἱ Προφῆτες καί οἱ Δίκαιοι

Περιλαμβάνονται ὀκτώ κυρίως μετωπικές ὀλόσωμες μορφές χωρισμένες σέ δύο ὁμάδες καί ἐνταγμένες στά ἔσωρράχια τῶν δύο μεγάλων τόξων τῶν πεσσοστοιχιῶν τοῦ κεντρικοῦ κλίτους πού ἀνοίγονται πρὸς τά χοροστάσια¹³⁰.

Γιὰ τίς μορφές τῶν Προφητῶν καί τῶν Δικαίων εἶναι δυνατόν νά γίνουν οἱ παρακάτω παρατηρήσεις: Ἡ προφητεία πού ἀναγράφεται στό εἰλητάριο τοῦ Δανιήλ, συνδέεται μέ τήν Γέννηση τοῦ Χριστοῦ (Δαν. 2. 44, στό κατά Θεοδοτίωνος κείμενο), τῆς ὁποίας ἡ παράσταση στό Δωδεκάορτο εἶναι δίπλα ἀπό τήν θέση τοῦ Προφήτου· ἡ ἴδια προφητεία παλαιότερα εὐρίσκεται μόνο στό Elmali¹³¹ καί στό Karanlik Kilise¹³² στό Göreme, ὅπως ἐπίσης καί στό Δαφνί¹³³. Ὁ προφήτης Δανιήλ ἐπίσης θεωρεῖται καί ἀνὴρ Ἐπιθυμιῶν (Δαν. 9. 23, στό κατά Θεοδοτίωνος) καί προδηλωσὶς τῆς δευτέρας ἐπιδημίας τοῦ Κυρίου¹³⁴. Ὁ Μελχισεδέκ, ὁ ἱερεὺς τοῦ Θεοῦ τοῦ Ὑψίστου (Γέν. 14.18/20), μέ τοὺς ἄρτους πού κρατᾷ, προτυπώνει τήν Θεία Κοινωνία, ἐνῶ ὁ ἴδιος ἐπίσης προτυπώνει καί τήν Γέννηση τοῦ Χριστοῦ¹³⁵. Συνολικά στό νότιο τόξο ὑπάρχουν δύο Προφῆτες καί δύο Δίκαιοι, οἱ ὁποῖοι ἀπαρτίζουν ἐναλλάξ δύο ζεύγη. Ὁ Δανιήλ μέ τόν Μελχισεδέκ προτυπώνουν τήν παρουσία τοῦ Χριστοῦ στήν γῆ. Ὁ Μωυσῆς καί ὁ Νῶε κρατοῦν, ὁ μὲν πρῶτος τόν παλαιό νόμο πού τοῦ παραδόθηκε, ἐνῶ ὁ δεύτερος ἐκεῖνο τό ξύλο μέ τό ὁποῖο σώθηκε τό γένος τῶν ἀνθρώπων¹³⁶. Ἡ ὑπόμνηση τοῦ ξύλου τῆς Κιβωτοῦ συνδέει τόν Νῶε εὐθέως μέ τό ξύλο τοῦ Παραδείσου καί μέ ἐκεῖνο μέ τό ὁποῖο σταυρώθηκε ὁ Χριστός. Τήν Σταύρωση ὁμοῦς προτυπώνει καί ὁ Μωυσῆς¹³⁷. Ἐάν οἱ δύο πρῶτες μορφές, τοῦ Δανιήλ καί τοῦ Μελχισεδέκ, συνδέονται μέ τήν

Γέννηση του Χριστού, οι δύο δεύτερες, του Μωυσή και του Νῶε, παραπέμπουν στην Σταύρωσή του.

Στό βόρειο τόξο ή προφητεία του προφήτη Ἡλία δέν εἶναι ἀπό τίς συνηθισμένες πού ἀναγράφονται οὔτε ἔχει ἐντοπισθεῖ ἄλλοῦ. Ὡπως εἶναι διατυπωμένη ἐδῶ δέν εὐρίσκεται οὔτε καί στό κείμενο τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης· ἐν μέρει σχετίζεται μέ ἀπόσπασμα τῶν Βασιλειῶν (III 17.1/2), τό ὁποῖο διαβάζεται κατά τόν ἐσπερινό τῆς ἑορτῆς τοῦ Προφήτου. Ἡ προφητεία τονίζει τήν μεσιτεία τοῦ ἀναχωρητοῦ Προφήτου μεταξύ Θεοῦ καί ἀνθρώπων. Ὁ Ἄαρῶν, μέ τήν στάμνο καί τήν ράβδο (Αριθ. 17.23/28, 18.1/7), συνδέεται μέ τήν Θεοτόκο καί τήν Σκηνή τοῦ Μαρτυρίου, παράσταση ἢ ὁποῖα εἰκονίζεται παραπλευρῶς, στόν νότιο τοῖχο τῆς προθέσεως. Ἡ θέση τοῦ Ἄαρῶν εἶναι ἀντίστοιχη μέ τοῦ Μωυσή στό νότιο τόξο. Καί οἱ δύο μορφές, ἔχοντας ἀνάμεσά τους τό θυσιαστήριο τοῦ Ἁγίου Βήματος, εἰκονίζουν γιά ἄλλη μία φορά, στίς τρεῖς διαστάσεις τοῦ χώρου τώρα, τήν παράσταση τῆς Σκηνῆς τοῦ Μαρτυρίου. Τό κείμενο πού περιέχεται στό εἰλητάριο τοῦ Ἱερεμίας συνδέεται μέ τό Πάθος τοῦ Χριστοῦ. Κοινά στήν μορφή τοῦ Ἱερεμίας εὐρίσκεται —στήν τρίτη ζώνη τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ἴδιου χοροστασίου— ὁ Ἐλκόμενος Χριστός, γεγονός τό ὁποῖο προλέγεται στό κείμενο τοῦ εἰληταρίου τοῦ Προφήτου καί διαβάζεται κατά τήν Μεγάλη Πέμπτη (Ἱερ. 11.19). Ἡ ἴδια προφητεία παλαιότερα ὑπάρχει μόνο στό Tokali Kilise τοῦ Göreme¹³⁸. Τό κέρας πού κρατᾷ ὁ Σαμουήλ περιέχει τό ἔλαιο μέ τό ὁποῖο ἔχρισε τούς Βασιλεῖς τοῦ Ἰσραήλ καί ἰδρύθηκε ὁ εὐλογημένος ἀπό τόν Θεό θεσμός τῆς Βασιλείας στό Ἰσραήλ. Ὁ προφήτης Ἱερεμίας (15.1), ἐπάνω ἀπό τόν ὁποῖο εὐρίσκεται ὁ Σαμουήλ, τοποθετεῖ τόν Σαμουήλ ἀμέσως μετά τόν Μωυσή ὡς πρὸς τήν ἰσχύ τῆς μεσιτείας του πρὸς τόν Θεό¹³⁹.

Ἀπό τίς τέσσερις μορφές τῶν Προφητῶν τοῦ βόρειου τόξου, δύο εἶναι ἱερεῖς καί συνδέονται μέ τήν παράδοση τῆς ἱερωσύνης τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ. Ἀπό τούς ἄλλους δύο, ὁ ἕνας τονίζει τό μαρτύριο τοῦ Κυρίου καί τήν ταπείνωσή του· ὁ δεύτερος τήν ἔλευσιν τοῦ Ἰεσοῦ στήν γῆ μέσω τῶν ἀσκητῶν, τήν δύναμη καί τήν δόξα τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Στό τόξο αὐτό, τό βόρειο, ἀντιπαραβάλλεται τό μαρτύριο τοῦ Κυρίου (Ἱερεμίας) μέ τήν δύναμη τοῦ Ἁγίου Πνεύματος (Ἡλίας), τονισμός ὁ ὁποῖος ὑπάρχει καί ἀνάμεσα στά γεγονότα τῶν Παθῶν καί τῆς Πεντηκοστῆς.

Μέ τήν ἐπιλογή ἢ ὁποῖα ἔχει γίνει στά πρόσωπα τῆς ομάδας, προβάλλεται ἡ ἐνσάρκωση τοῦ Λόγου, τό πάθος καί ἡ δύναμη τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἀπό τίς ὀκτώ μορφές τῆς ομάδας ἔξι εἶναι Προφῆτες (ὁ Δανιήλ, ὁ Μωυσῆς, ὁ Ἡλίας, ὁ Ἄαρῶν, ὁ Ἱερεμίας καί ὁ Σαμουήλ) καί δύο ἀναφέρονται ὡς Δίκαιοι (ὁ Μελχι-

σεδέκ καί ὁ Νῶε). Ὡς πρὸς τήν ἐνδυματολογία τους οἱ τέσσερις μορφές φοροῦν ἀρχιερατικά ἄμφια (ὁ Μωυσῆς, ὁ Μελχισεδέκ, ὁ Ἄαρῶν καί ὁ Σαμουήλ). Καθώς ὑπερισχύει κατά πολὺ ἡ ομάδα τῶν Ἱερέων προκύπτει ὅτι κατά τήν ἐπιλογή τῶν μελῶν τῆς ομάδας δέν ἐπιδιώχθηκε νά γίνει ἡ γνωστή εἰκονογραφική ἀναφορά στους Προφῆτες· κατεβλήθη προσπάθεια ὥστε νά προβληθοῦν οἱ πρῶτοι Ἱερεῖς τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ πού ἀντιπροσωπεύουν τήν ἀπαρχή τῆς ἱερωσύνης καί τοῦ θεσμοῦ τῆς ἐκ Θεοῦ βασιλείας στόν κόσμο. Μέ τόν χαρακτήρα τόν ὁποῖο ἔχει ἡ ἐπιλογή αὐτή καί τήν θέση στήν ὁποῖα εὐρίσκονται οἱ μορφές, συμπληρώνεται κατά κάποιον τρόπο ἡ ὑπερκειμένη ομάδα τῶν Προπατόρων.

Ὁ Ἡλίας, καθὼς ἔχει τοποθετηθεῖ σέ θέση περίοπτη, ἀντίστοιχη τοῦ Δανιήλ, θυμίζει ὀρισμένα ἐπιπλέον χαρακτηριστικά του. Σύμφωνα μέ τό ἀπολυτικό τοῦ ὁ Προφήτης ἀποκαλεῖται ὁ ἔνσαρκος ἄγγελος, τῶν Προφητῶν ἢ κρηπίς¹⁴⁰, δεδομένου ὅτι ἀποτελεῖ γιά τούς μοναχοὺς πρότυπο. Ὁ χαρακτηρισμός αὐτός θυμίζει καί τά δίστιχα τοῦ Χριστοφόρου πού ἀφοροῦν στους Προπάτορες, στους ὁποῖους ἐπίσης προσδίδεται ὁ χαρακτηρισμός τῆς κρηπίδος. Τά στοιχεῖα αὐτά δίδουν ἐρμηνεῖα ἴσως γιά τήν περίοπτη θέση στήν ὁποῖα ἔχει τοποθετηθεῖ ὁ Προφήτης, στήν ἀνατολική γένηση τοῦ βόρειου τόξου. Ἐπίσης ἡ μορφή τοῦ Ἡλίας

126. Τοσοῦτου κινδύνου ἐπικειμένου ἡμῖν, καί μικροῦ καταδυομένων ὀρθοδόξων, διὰ νομίμων ἀθέτησιν, τῷ πελάγει τῶν συμφορῶν (Talbot, Correspondence, σ. 146).

127. Μηναιον, ὁ.π. (ὑποσημ. 113), σ. 127.

128. Ὁ Ἀβραάμ ἀποβαλόμενος διὰ τοῦ καταλιπεῖν γῆν καί συγγενεῖαν καί οἶκον πατρικόν, ξένος ὑπῆρξε τοῦ κόσμου· καί ὁ τῶν ἰδίων ἀποξενωθείς, κόλπος ἐγεγόνει τῶν ἀλλοτριῶν καί πατήρ τῶν ἐθνῶν ἀνεδείχθη (Θεόληπτος, Τά κατά τήν Αἴγυπτον, φ. 59r).

129. Κατά τόν Χριστοφόρο: Ἀδάμ βροτοῖς ὄλεθρον ἐκ ξύλου φέρει. Διὰ ξύλου δὲ Νῶε πᾶν σώζει γένος (Μηναιον, ὁ.π. (ὑποσημ. 113), σ. 127).

130. Millet, Athos, πίν. 5.2.

131. Gravgaard, σ. 100. De Jerphanion, II, πίν. 115.

132. Gravgaard, σ. 25, 100. De Jerphanion, II, πίν. 102.

133. E. Diez - O. Demus, ὁ.π. (ὑποσημ. 55), πίν. 85.

134. Ἀπό τό τέταρτο προσόμοιο τοῦ Ἐσπερινοῦ τῆς ἑορτῆς τῶν Προπατόρων, Συνέκδημος, σ. 565.

135. Χριστοῦ τυποῦντα Μελχισεδέκ τούς τόκους (Μηναιον, ὁ.π. (ὑποσημ. 113), σ. 130).

136. Βλ. ὑποσημ. 129.

137. Σὺν Ὁρ Ἄαρῶν προγράφει Χριστοῦ Πάθος, Ὑψοῦντες ἄμφω σταυρικῶς τὸν Μωυσέα (Μηναιον, ὁ.π. (ὑποσημ. 113)). Ἐπίσης βλ. Σεβερριανοῦ, Περί Ὁφews, PG 56, 504. Τιμοθέου Ἀντιοχείας, Εἰς τήν Μεταμόρφωσιν, PG 86, 257. Underwood, I, σ. 55 ὑποσημ. 15.

138. Τριώδιον, ὁ.π. (ὑποσημ. 107), σ. 386 (1Α' 18-23, 1Β' 1-5, 9-11, 14-15). Gravgaard, σ. 60. De Jerphanion, II, πίν. 86.

139. Βλ. ΘΗΕ, X, σ. 1144 (Σαμουήλ).

140. Συνέκδημος, σ. 771.

λειτουργεί σέ αντιπαραβολή πρός τήν παράλληλή της στό νότιο τόξο, τόν Δανιήλ, ὁ ὁποῖος ἐνῶ εἶχε κοσμικά καθήκοντα, ἐν κρυπτῷ ἀσκήτευε. Στό σύνολό της ἡ ἐπιλογή τόσο τῶν μορφῶν τῶν Προπατόρων, ὅσο καί τῶν Προφητῶν καί τῶν Δικαίων, ἀπηχεῖ μία βαθύτατη ἐμπειρία τῆς λειτουργικῆς ζωῆς τῶν μοναχῶν ἀπό τήν θέση τους καί μέ τόν χαρακτήρα τους οἱ μορφές τῶν δύο ομάδων ἀναπληρώνουν τήν ἔλλειψη τοῦ Παντοκράτορος. Μέ τούς Προπάτορες, τούς Προφήτες καί τούς Δικαίους, ἐκτός ἀπό τήν ἐνσάρκωση τοῦ Λόγου, προβάλλονται κυρίως ὅσοι ἐδείχθησαν κρηπὶς καί ἀπαρχές τῆς χάριτος.

“Ὅταν θεωροῦνται στό σύνολό τους καί ἀπό τήν θέση ὅπου εὐρίσκονται οἱ ομάδες τῶν Προπατόρων, τῶν Προφητῶν καί τῶν Δικαίων, προκύπτει ὅτι στήν γενική οἰκονομία τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος ἀντιπροσωπεύουν τό ἔργο τοῦ πρώτου προσώπου τῆς Ἁγίας Τριάδος, τοῦ Θεοῦ Πατέρα, ἀπό τήν Γένεση τοῦ Κόσμου ἕως τήν ἐνσάρκωση τοῦ δευτέρου προσώπου, τοῦ Υἱοῦ, μέ ἄξονα ἀναφορᾶς τόν ἴδιο τόν ἄνθρωπο. Στό σύνολό της ἡ ἱεράρχηση μέ τήν ὁποία ἔχει ἀπεικονισθεῖ στό μνημεῖο τό ἔργο τοῦ κάθε προσώπου τῆς Ἁγίας Τριάδος, κατά πολύ ἀντιστοιχεῖ μέ τόν χαρακτήρα τῆς δομῆς τοῦ Μεγάλου Κανόνος τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου Κρήτης¹⁴¹.

Οἱ ομάδες τῶν ἁγίων

Οἱ εὐαγγελιστές καλύπτουν τήν τρίτη ἀπό ἐπάνω ζώνη —δεύτερη ἀπό κάτω— τῶν τεσσάρων πεσσῶν τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τοῦ ναοῦ, κάτω δηλαδή ἀπό τήν ζώνη τοῦ Δωδεκαόρτου.

Ἄκτω ὀλόσωμες μετωπικές μορφές Ἀποστόλων καλύπτουν ἀνά τέσσερις τήν δεύτερη ζώνη τοῦ νότιου καί τοῦ βόρειου τοίχου τῶν ἀντίστοιχων χοροστασιῶν (Εἰκ. 1, σκ. Ζ). Ὀλόσωμοι Ἀπόστολοι καί σέ ἴδια θέση εὐρίσκονται καί στόν ναό τῆς Σοροάπι¹⁴². Ἐκτός τῶν ὀλόσωμων μορφῶν ὑπάρχουν καί δύο στηθαῖες, τοῦ ἀποστόλου Παύλου¹⁴³ (Εἰκ. 1, σκ. Ζ.1) καί τοῦ ἀποστόλου Πέτρου¹⁴⁴ (Εἰκ. 1, σκ. Ζ.2). Ὡς κορυφαῖοι καί ἰδρυτές τῆς Ἐκκλησίας καλύπτουν ἀντιστοιχῶς ἀπό ἓνα τμήμα κάτω ἀπό τήν ἀνατολική γένεση τῶν τόξων τοῦ νότιου καί τοῦ βόρειου χοροστασίου· ἐπάνω ἀπό τίς μορφές τῶν κορυφαίων ἀποστόλων ἀρχίζουν οἱ Προφῆτες.

“Ὅλοι οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας περιλαμβάνονται στόν χῶρο τοῦ Ἱεροῦ, τό Ἅγιο Βῆμα, τήν πρόθεση καί τό διακονικό (Εἰκ. 1, σκ. Δ). Ὁ ἀριθμός τῶν Πατέρων ὑπερβαίνει τούς ἐξήντα ἐπτά, ἐνῶ οἱ Διάκονοι εἶναι τέσσερις¹⁴⁵. Ὁ ἅγιος Νικόλαος εἰκονίζεται γιά δεύτερη φορά καί ἐκτός τοῦ Βήματος, στήν κάτω ζώνη τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ νοτιο-

δυτικοῦ διαμερίσματος¹⁴⁶ (Εἰκ. 1, σκ. Δ.1)· καθὼς ἐδῶ παρεμβάλλεται ἀνάμεσα σέ μορφές ἀσκητῶν, τονίζεται ἡ ἀσκητικότητα τῆς ζωῆς του. Ἡ θέση τοῦ ἁγίου θυμίζει τό ἀπολυτικό τοῦ στό ὁποῖο ἀποκαλεῖται *Κανὼν πίστεως καί εἰκῶν πραότητος, ἐγκρατείας διδασκαλος*¹⁴⁷, ὅπως ἐπίσης καί τό τρίτο τροπάριο τῆς Ἀ΄ ᾠδῆς τοῦ παρακλητικοῦ τοῦ κανόνα, στό ὁποῖο προσαγορεύεται *ὁσίων σύσκηνος ἀποδεικνύμενος*¹⁴⁸.

“Ὅσον ἀφορᾶ στοὺς ὑπόλοιπους ἁγίους, ἡ κάτω ζώνη τοῦ βορειοδυτικοῦ καί νοτιοδυτικοῦ διαμερίσματος, ὅπως ἐπίσης καί ἡ ἀντίστοιχη τῶν δύο χοροστασιῶν, καλύπτεται ἀπό τούς πλέον ἐπιφανεῖς ἀσκητές¹⁴⁹ καί στυλίτες¹⁵⁰. Μέ τήν παρουσία τους προβάλλεται ἡ ἀσκητική παράδοση τήν ὁποία ἀντιπροσωπεύει καθεδρικά τό Πρωτάτο (Εἰκ. 1, σκ. Η).

Ἡ ομάδα τῶν στρατιωτικῶν ἁγίων καλύπτει τήν δυτική πλευρά τῆς πρώτης ἀπό κάτω ζώνης τοῦ νότιου καί τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ κεντρικοῦ κλίτους. Δύο μορφές, ἀπό μία σέ κάθε πλευρά, ἐπεκτείνονται καί πρός τήν δυτική πλευρά τῶν χοροστασιῶν¹⁵¹ (Εἰκ. 1, σκ. Θ). Στό ἐσωρράχιο τοῦ τόξου πού ὀδηγεῖ ἀπό τό κεντρικό κλίτος πρός τό νοτιοδυτικό διαμέρισμα, εὐρίσκεται ἡ ομάδα τῶν Πέντε Μαρτύρων τῆς 13ης Δεκεμβρίου¹⁵² (Εἰκ. 1, σκ. Ι.1) καί στό ἀντίστοιχο ἐσωρράχιο πρός τό βορειοδυτικό διαμέρισμα οἱ πέντε τῆς 2ας Νοεμβρίου¹⁵³ (Εἰκ. 1, σκ. Ι.2). Κατά ἰδιαίτερο τρόπο τονίζονται οἱ ἅγιοι Σέργιος καί Βάκχος¹⁵⁴ (Εἰκ. 1, σκ. Κ.1-Κ.2)· εὐρίσκονται στηθαῖοι στήν δυτική γένεση τῶν τόξων τῶν χοροστασιῶν, ἀντίστοιχοι πρός τίς μορφές τῶν κορυφαίων ἀποστόλων. Ἀπό τους ἁγίους Ἀναργύρους τονίζονται οἱ ἅγιοι Κοσμάς, Δαμιανός καί Παντελεῆμων, στήν πρώτη ἀπό κάτω ζώνη τοῦ νότιου τοίχου τοῦ νοτιοδυτικοῦ διαμερίσματος¹⁵⁵ (Εἰκ. 1, σκ. Κ). Μέ δεδομένο ὅτι στό σύνολό του ὁ ἀριθμός τῶν ἁγίων καλύπτει τό μεγαλύτερο ποσοστό τῶν τοίχων τοῦ μνημείου, ὁ χῶρος ἐδῶ δέν εἶναι ὁ κατάλληλος γιά ἐκτενέστερη ἀναφορά στήν ομάδα πού ἀπαρτίζουν καί τά συμπεράσματα στά ὁποῖα ἡ μελέτη τους ὀδηγεῖ. Ἀπό τίς πλέον ἀξιοσημεῖωτες ἰδιομορφίες πού ὑπάρχουν, ἐπισημαίνεται μία. Στήν ἀνατολική πλευρά τοῦ ἐσωρραχίου τοῦ τόξου πού ὀδηγεῖ πρός τό βορειοδυτικό διαμέρισμα, σέ θέση περίοπτη γιά τόν εἰσερχόμενο ἀπό τήν κεντρική δυτική πύλη στόν ναό καί κάτω ἀπό τήν ομάδα τῶν Μαρτύρων τῆς 2ας Νοεμβρίου, εἰκονίζεται ὁ ἅγιος Κωνσταντῖνος μέ στολή αὐτοκρατορική¹⁵⁶ (Εἰκ. 1, σκ. Ι.3), χωρίς νά τόν συνοδεύει ἡ μητέρα του ἁγία Ἐλένη. Ἡ μορφή τοῦ ἁγίου εὐρίσκεται ἐκτός τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος, κατά τόν γνώριμο τρόπο πού προβάλλονται τήν ἐποχή ἐκείνη στοὺς ναούς τους οἱ βασιλεῖς τῶν Σέρβων καί τῶν Βουλγάρων. Ἀπό τήν θέση στήν ὁποία εὐρίσκεται

καί μέ τήν ὄλη του παρουσία φαίνεται ὅτι ὑποδηλώνει, κατά τρόπο μὲν ἔμμεσο ἀλλά παραστατικό, τὸ πρόσωπο στοῦ ὁποῖο ἔδιδαν λόγο καί προσέβλεπαν τότε οἱ ἀγιορεῖτες, τὸν *φιλομόναχο* αὐτοκράτορα τῆς Κωνσταντινουπόλεως Ἐνδρόνικο τὸν Β΄, τὸν ὁποῖο ὁ πατριάρχης Ἀθανάσιος ἀποκαλοῦσε τότε ἰσάζιο τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου καί στήν πολιτική τοῦ ὁποῖου ἀπέδιδε ὄλη τήν ἀνθηση τῆς *κοσμῆσεως* τῶν ναῶν τῶν χρόνων γύρω στά 1300¹⁵⁷.

ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ

Ἡ ἱστορία τοῦ Πρωτάτου στοῦ μέτρο τὸ ὁποῖο ἐπέτρεπε ἡ ἀρχιτεκτονική μορφή τοῦ ναοῦ, ἔλαβε ἓνα χαρακτηριστὰ κλασικὸ καί ἰδιαίτερα ἀκριβῆ πρός τήν παραδοσιακὴ τάξη τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας. Τὸ πρόγραμμα τοῦ ναοῦ εἶναι ἓνας καρπὸς λειτουργικῆς ἐμπειρίας ἀπὸ τὴν συμμετοχὴ τῶν ἀγιορειτῶν στὶς καθημερινές ὄλου τοῦ χρόνου Ἀκολουθίες καί τὰ μυστήρια τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας. Οἱ εἰκονογραφικὲς ἰδιομορφίες τοῦ μνημείου ἀντιστοιχοῦν στὶς Ἀκολουθίες αὐτές καί στήν ἀγιορειτικὴ πνευματικότητα. Ἰδιαίτεροι συσχετισμοὶ παρατηροῦνται, μέ τίς διατυπώσεις τῶν κειμένων τῶν λειτουργικῶν βιβλίων καί ἐπιστολῶν τῶν μαθητῶν τοῦ ὁσίου Νικηφόρου, τοῦ πατριάρχου Ἀθανασίου καί τοῦ Θεολήπτου Φιλαδελφείας. Σύμφωνα μέ τὴν μυστικὴ παράδοση τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἡ λειτουργικὴ ζωὴ καί τὸ μυστήριον τῆς Θείας Κοινωνίας¹⁵⁸ παρέχουν τὴν δυνατότητα ὥστε νὰ γίνει ὁ ἄνθρωπος *ναός*¹⁵⁹ καί *μονή*¹⁶⁰ τοῦ Χριστοῦ, καί ἐν τέλει νὰ χριστοποιηθεῖ¹⁶¹. Ἡ παράδοση αὐτὴ ἀπηχεῖται στοῦ μνημεῖο θυμίζοντας ἐπὶ πλέον καί διατυπώσεις μεγάλων μυστικῶν πατέρων τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, σχετικὲς μέ τὸν ἄνθρωπο καί τὴν Ἐκκλησία¹⁶². Τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τοῦ μνημείου δὲν προβάλλουν ἔντονα· τὸ περιεχόμενό τους ἀποκαλύπτεται ὅσο δίδεται ἰδιαίτερη προσοχὴ καί ὑπάρχει ἀπορία γιὰ τὴν θέση διαφόρων παραστάσεων¹⁶³. Στόν τομέα αὐτὸ ἀκολουθεῖται ἡ ἀποφατικότητα καί ἡ βαθύτερη ἐμπειρία τῆς λειτουργικῆς ζωῆς

141. Κατὰ τὸ συναξάρι: *Πᾶσαν Παλαιᾶς καὶ Νέας Διαθήκης ἱστορίαν ἐρανισάμενος καὶ ἀθροίσας τὸ παρὸν ἡμῶσατο μέλος, ἀπὸ Ἀδάμ δηλαδὴ μέχρι καὶ αὐτῆς τῆς Χριστοῦ Ἀναλήψεως καὶ τοῦ τῶν Ἀποστόλων κηρύγματος* (Νέλλας, σ. 192).

142. Millet, Athos, πίν. 38.3-4, 39.2-3. Τσίμας - Παπαχατζηδάκης, I, Συγιά, πίν. XXVI.

143. Millet, Athos, πίν. 38.1. Τσίμας - Παπαχατζηδάκης, II, πίν. 57.

144. Millet, Athos, πίν. 38.2. Τσίμας - Παπαχατζηδάκης, II, πίν. 56.

145. Millet, Athos, πίν. 43.1-2, 44.2-3, 45.2-3, 54.2. Τσίμας - Πα-

παχατζηδάκης, I-III. Μυλωνᾶς, Ἡμερολόγιον, Ὀκτώβριος.

146. Τσίμας - Παπαχατζηδάκης, I, III, πίν. 10. Ὀνήσιμος, Δεκέμβριος.

147. Συνέκδημος, σ. 562.

148. Θησαυρὸς ἁγίων, περιέχων παρακλητικούς κανόνες (ἐκδ. Ρηγοπούλου), Θεσσαλονίκη, σ. 278.

149. Millet, Athos, πίν. 44.1, 45.1, 46.1-3, 47.1-2, 53.1, 54.3, 55.1-3.

150. Μεμονωμένες φωτογραφίες δὲν ἔχουν γίνει. Σὲ γενικότερες ἀπόψεις βλ. Millet, Athos, πίν. 5.2. Φωτ. Ἄρχ. Μουσείου Μπενάκη, ἀριθ. εἰσ. 12328-9.

151. Millet, Athos, πίν. 48,49, 51.1, 52.2, 53.2. Τσίμας - Παπαχατζηδάκης, I, III. Μυλωνᾶς, Ἡμερολόγιον. Νικονάνος.

152. Σὲ γενικότερη λήψη περιέχεται ὁ ἅγιος Ὀρέστης, βλ. Φωτ. Ἄρχ. Μουσ. Μπενάκη, ἀριθ. εἰσ. 12346.

153. Millet, Athos, πίν. 54.1. Τσίμας - Παπαχατζηδάκης, I, III.

154. Millet, Athos, πίν. 40.1, 41.1. Τσίμας - Παπαχατζηδάκης, III, εἰκ. 13-14. Νικονάνος.

155. Millet, Athos, πίν. 42.1-2, 52.1, 53.156.1. Τσίμας - Παπαχατζηδάκης, I, III.

156. Τσίμας - Παπαχατζηδάκης, I. Νικονάνος, Μάιος.

157. Ἄρχηθεν περὶ τὴν ἐκκλησίαν (ἐνέδειξε) τὸν κατ' ἐπίγνωσιν ζῆλον καὶ σπουδὴν καὶ ἀναδοχὴν... δι' ἣν καὶ ἡμῶν οὐ διέλιπε κηδεσθαι, ἐπαίνοις καὶ εὐφημίαις καταγεραίρειν, καὶ στολαῖς ἱεραρχικαῖς καὶ ἱεραῖς εἰκόσι ταῖς μετὰ κόσμου καὶ εὐεργεσίαις ἀσυγκρίτως τὴν ἐκκλησίαν καταπλουτῶν, ὡς οὔποτε τῶν πατριαρχούντων τινὸς τοιοῦτων ἐπαπολαῦσαι πρὸς τὸν ἀνέκαθεν εἰσεβῶν αὐτοκρατόρων, εἰ μήπου καὶ τὴν παρίσωσιν πρὸς τῷ τούτου πατρὶ κατὰ πνεῦμα, τῷ μεγάλῳ φημί καὶ ἰσαποστόλῳ, εἰκάσειεν ἂν τις —δηλαδὴ τὸν Μ. Κωνσταντῖνο— ἐν ταῖς κατὰ τὸν ἐν ἁγίοις ἐκείνον ἱερώτατον Σιλβέστρον, εἰ κάκεινον τὸ μέσον πρὸς τὰ ἡμέτερα ὅσον ἀκτίνας πρὸς αὐτὴν ἀτενίζοντας (Talbot, Correspondence, σ. 286).

158. Πρβλ. Ὡς συκεφαλαίωσιν τῆς ὄλης Οἰκονομίας (Θεοδώρου Στουδίτου, PG 99, 340C) καὶ τῷ δὲ τῆς σαρκὸς ὀνόματι καὶ τὰ μυστήρια καλεῖν εἴωθεν ἡ Γραφή καὶ τὴν Ἐκκλησίαν... σῶμα εἶναι τοῦ Χριστοῦ (Ἰωάννης Χρυσόστομος, ΕΠΕ 20, σ. 374). Κατὰ τὴν περίοδο τῆς πατριαρχείας τοῦ Ἀθανασίου ἀνάγεται καὶ ἡ ἐμφάνιση ἐρυθρογραφιῶν μέ τὴν κωδικοποίησιν τῶν λειτουργικῶν ἐθίμων τῆς λειτουργίας τῆς Θείας Εὐχαριστίας καὶ τῆς καθημερινῆς Ἀκολουθίας. Ἡ κωδικοποίησιν αὐτὴ εἶχε ἄμεση ἀπήχησιν καὶ στοὺς σλαβικούς λαοὺς, βλ. J. Meyendorff, Βυζάντιο καὶ Ρωσία (ἐλλ. μτφρ. Ν. Φωκᾶ, ἐκδ. Δόμος), Ἀθήνα 1988, σ. 170-171.

159. Θεολήπτος, ὁ.π. (ὑποσημ. 87).

160. Διὰτὶ ἐκάθησεν —ἐφ' ἓνα ἕκαστον τῶν Ἀποστόλων;— ἵνα Μονὴν ἐν ἡμῖν ποιήσῃ. ἦν σχόντες ἐξ ἀρχῆς ἀπολέσαμεν (Θεολήπτος, Τῆ Πεντηκοστῆ εἰς τὴν ἐπιφοίτησιν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, φ. 196ν) καὶ Οὕτω καὶ παρὰ σοὶ διαπονουμένῳ καὶ περὶ τῶν ἐντολῶν καὶ τῆ ἀκενοδόξῳ μελέτῃ τῶν θείων λογίων ἐνασχολουμένῳ, μονὴν ποιεῖται ὁ Κύριος (Θεολήπτος, Μερικὴ Διατρένωσις, φ. 211r).

161. Ὁ.π., ὑποσημ. 67, ὑποσημ. 88.

162. Πρβλ. Ἐκκλησίαν μυστικὴν τὸν ἄνθρωπον, ὡς διὰ ναοῦ μὲν σώματος, τὸ πρακτικὸν τῆς ψυχῆς ταῖς τῶν ἐντολῶν ἐνεργεῖαις κατὰ τὴν ἠθικὴν φιλοσοφίαν ἐναρέτως φαιδρύνοντα (Ἁγίος Μάξιμος Ὁμολογητῆς, Μυσταγωγία, PG 91, 672B). Ἡ Ἁγία τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησία, ἡ εἰκὼν τοῦ Θεοῦ, ὡς τὴν αὐτὴν περὶ τοὺς πιστοὺς ἐνεργοῦσα ἔνωσιν (ὁ.π., 668B) καὶ εἰκὼν τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου <ἢ Ἐκκλησία> ...ὡς οὐρανὸν μὲν τὸ θεῖον ἱερατεῖον ἔχουσα, γῆν δὲ τὴν εὐπρέπειαν τοῦ ναοῦ κεκτημένην (ὁ.π., 672A).

163. Τὰ ἐπὶ τῇ φιλανθρωπία τοῦ Ἰησοῦ καταφασκόμενα, δύνανιν ὑπερτικῆς ἀποφάσεως ἔχοντα (Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, PG 3, 1072B), Βλέπεται γὰρ ὁ Θεὸς τοὺς δυναμένους αὐτὸν ὄραν, ἐπὶν ἔχωσιν τοὺς ὀφθαλμοὺς ἀνεωγμένους τῆς ψυχῆς (Θεόφιλος Ἀντιοχείας, ΒΕΠ 5, σ. 13-14). Καλομοιράκης, Ἡ ἐμπειρία, σ. 32.

της ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας καί τῆς ἐσωτερικῆς παράδοσης τὴν ὁποία ἀκολουθοῦν οἱ μοναχοί.

Μέ τὴν ἀπουσία τοῦ Παντοκράτορος δὲν ἦταν δυνατόν νά εἰκονισθεῖ ἡ μεταεικονομαχικὴ παράδοση, ἡ ὁποία ἤθελε τονισμένη τὴν «παρουσία τῆς Οὐράνιας Βασιλείας καί τὴν ἄχρονη ἀναπαράσταση τοῦ χριστιανικοῦ δράματος»¹⁶⁴. Ἐντὶ αὐτῆς ὑπάρχει μία διάταξη ἡ ὁποία θυμίζει κατὰ πολὺ τὴν γενικὴ οἰκονομία τοῦ Μεγάλου Κανόνος τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου Κρήτης¹⁶⁵.

Μέ βάση τὸ τριαδικὸ δόγμα στοὺς τοίχους τοῦ μνημείου ἱστορεῖται τὸ χρονικὸ τῆς δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου, τῆς ἐνσαρκώσεως καί τοῦ μαρτυρίου τοῦ Λόγου καί, τέλος, τῆς δημιουργίας τῆς Ἐκκλησίας. Ἰστοροῦνται οἱ κεντρικοὶ σταθμοὶ τοῦ βαθύτερου ἱστορικοῦ γίνεσθαι¹⁶⁶ τοῦ ἀνθρώπινου γένους, ὅπως τοὺς βιώνει στὸν λειτουργικὸ τῆς χρόνου ἡ ὀρθόδοξη Ἐκκλησία. Καθὼς ὅλοι οἱ κύκλοι καί οἱ μορφές ἀρχίζουν νά ἀναπτύσσονται ἀπὸ τὸ Ἅγιο Βῆμα μέ κατεύθυνση τὸν ὑπόλοιπο ναό, στό σύνολό του τὸ πρόγραμμα προβάλλει ὡς ἀπόρροια τοῦ λειτουργικοῦ κύκλου¹⁶⁷ καί τῶν τελουμένων ἀκολουθιῶν στὸν ναό. Μέ ἀφετηρία τὸ μυστήριό τῆς Θείας Κοινωνίας ὑποδεικνύεται ἡ πορεία γιὰ τὴν κατὰ χάριν θέωσιν τοῦ ἀνθρώπου.

Ἐνῶ δίδεται πρὸς στιγμὴν ἡ ἐντύπωση ὅτι στὸν ναό ἀποδίδεται κατὰ τρόπο ἀκριβῆ πρὸς τὴν ἱστορία, καί χωρὶς συμβολισμούς, τὸ χρονικὸ τῆς δημιουργίας καί τῆς σωτηρίας τῶν ἀνθρώπων, αὐτὴ ἡ εἰκόνα σταδιακὰ ἀρχίζει νά μεταλλάσσεται, ἀποκαλύπτοντας ἕνα χαρακτηριστὴ κατ' ἐξοχὴν ἀποφατικὸ-μυσταγωγικὸ¹⁶⁸.

Τὸ πρόγραμμα στὴν γενικὴ του οἰκονομία, ἐνῶ δὲν παρουσιάζει τὴν ἀνάπτυξη πού παρατηρεῖται σὲ ἄλλους ναοὺς μετὰ τὸ 1290, περιέχει συγκεντρωμένες ὅλες τὶς ἀναζητήσεις τοῦ 13ου αἰῶνος καί προδιαγράφει τὶς περισσότερες ἀπὸ ἐκεῖνες τοῦ 14ου¹⁶⁹. Μὲ ἐξαιρέση τὸν κύκλο τῶν Παθῶν, ἡ ἔκταση τῶν εἰκονογραφικῶν κύκλων εἶναι ἡ ἀπολύτως ἀπαραίτητη, ἐνῶ συνοπτικὴ εἶναι ἡ διαπραγματεύση τῶν ἐπιμέρους θεμάτων τῶν σκηνῶν τους. Κατὰ τρόπο ὑποδειγματικὸ, ὅσο σὲ κανένα ἄλλο μνημεῖο, διαχωρίζονται οἱ σκηνές τοῦ κύκλου τῶν δεσποτικῶν ἐορτῶν ἀπὸ ἐκεῖνες τῶν Παθῶν. Γιὰ τὴν ἐποχὴ του τὸ πρόγραμμα ἔχει ἐξαιρετικὰ μικροὺς, σὲ θέματα καί περιεχόμενο, τοὺς κύκλους τοῦ Βίου τῆς Θεοτόκου καί τῶν Προεικονίσεων, ἐνῶ ἀπουσιάζουν πλήρως ὁ Ἀκάθιστος Ὕμνος καί ἡ Ρίζα τοῦ Ἰεσσαί. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν κανόνα τῆς ἐποχῆς, ἡ σκηνὴ ἀπὸ τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου περιορίζεται σὲ μία ζώνη τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ἐνῶ ὑπῆρχε μεγάλη δυνατότητα γιὰ τὴν ἀνάπτυξή της σύμφωνα καί μέ τὸν χαρακτήρα τοῦ ναοῦ. Ἀπὸ συγκρίσεις πού ἤδη ἔχουν γίνεῖ μέ ἀφορμὴ τὴν μελέτη ἄλλων μνημείων, ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ ἐπίσης ἡ συνοπτικότητα τῶν

ἐπιμέρους θεμάτων τῶν σκηνῶν τῶν κύκλων τῆς Πεντηκοστῆς¹⁷⁰ καί τῶν Προεικονίσεων¹⁷¹. Ὁ συνοπτικὸς χαρακτήρας τῶν κύκλων αὐτῶν ἀκολουθεῖ τὴν ἀρχαία παράδοση τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, σύμφωνα μέ τὴν ὁποία τὰ γεγονότα πού ἀφηγοῦνται ὑπάγονται στὰ ἄλλα πολλά, τὰ ὁποία δὲν εἶναι δυνατόν νά περιγραφοῦν¹⁷². Τὴν κλασικὴ διάταξη τοῦ προγράμματος ὀλοκληρώνουν οἱ μεγάλες ὁμάδες τῶν ἁγίων, πού καλύπτουν σὲ ἔκταση τὶς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων. Τονίζονται ἰδιαίτερα οἱ ὁμάδες τῶν Μαρτύρων τῆς 2ας Νοεμβρίου καί τῆς 13ης Δεκεμβρίου, ὅπως ἐπίσης καί τῶν ἁγίων Σεργίου καί Βάκχου. Τάση ἀρχαΐζουσα ἐντοπίζεται σὲ ἐπιμέρους στοιχεῖα τῶν θεμάτων, ὅπως συμβαίνει μέ τὰ εἰλητάρια τῶν προφητῶν, ὅπου ἀναγράφονται προφητεῖες, οἱ ὁποῖες κατὰ κανόνα εὐρίσκονται σὲ μνημεῖα ἀρκετὰ προγενεστέρων ἐποχῶν.

Παρά τὸν ἐμφανῆ κλασικὸ χαρακτήρα τοῦ προγράμματος μία ὁμάδα ἄλλων χαρακτηριστικῶν πού συνυπάρχουν, προδιαγράφουν τὶς συνήθειες πού θα ἀκολουθήσουν κατὰ τὰ ἐπόμενα χρόνια. Πρόκειται γιὰ ἄγνωστα ἐπιμέρους θέματα στὰ ἀμέσως προγενέστερα μνημεῖα, τὰ ὁποία εἰσάγονται ἐδῶ στὴν γενικὴ ἐπιλογή τοῦ προγράμματος ἢ στὴν διάταξη τῆς ἐπιμέρους εἰκονογραφίας: Νέα εἶναι ἡ ὁμάδα τῶν Προπατόρων καί ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο καί ὡς πρὸς τὴν θέση της, καθὼς ἱεραρχικὰ ἀντικατέστησε τὸν Παντοκράτορα. Χωρὶς προηγούμενο μᾶλλον εἶναι οἱ σκηνές μέ τὴν Ἀνάβαση τοῦ Χριστοῦ στὸν Σταυρό, τὸν Ἰωσήφ πρὸ τοῦ Πιλάτου, ὅπως ἐπίσης καί οἱ παραστάσεις μέ τὸν Χριστὸ ἐν Ἐτέρᾳ Μορφῇ καί τὸν Χριστὸ Ἀναπεσόντα. Ὅσον ἀφορᾷ στὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα τῶν σκηνῶν τοῦ Δωδεκαόρτου, ξεχωρίζουν: στὴν Βάπτισιν, τὴν Μεταμόρφωσιν καί τὴν Εἰς Ἄδου Κάθοδον ὁ διακριτικὸς τρόπος μέ τὸν ὁποῖο ἔχει ἀποδοθεῖ ἡ δόξα, στὴν Βάπτισιν ἐπίσης τὸ περιζώμα πού φέρει ὁ Χριστὸς καί τὸ περιστατικὸ μέ τὰ τρία παιδιὰ τὰ ὁποία διαβαίνουν τὸ γεφύρι, στὴν Γέννησιν ὁ σπαργανωμένος Χριστὸς ἀπὸ τὸ περιστατικὸ τοῦ Λουτροῦ· στὴν Βάπτισιν ἐπιπλέον καί στὴν Εἰς Ἄδου Κάθοδον ξεχωρίζει ἡ εἰκονογράφηση τῶν δύο συμπληρωματικῶν περικοπῶν. Ἀπὸ τὶς σκηνές τῶν Παθῶν νέα εἶναι ἡ σύνθεσις τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου στὴν ὁποία ὁ Χριστὸς κατέχει τὸ κέντρο τῆς παράστασης. Ὅλα τὰ ἀναφερθέντα ἐπιμέρους νέα εἰκονογραφικὰ θέματα, κατὰ τὰ ἀμέσως ἐπόμενα χρόνια θὰ ἐξελιχθοῦν σὲ κοινούς τόπους τῶν μνημείων τῆς εὐρύτερης ὀρθόδοξης Οἰκουμένης καί Κοινοπολιτείας τῆς ἐποχῆς, στὴν ὁποία τὸ κύρος τοῦ ἁγίου Ὁρους ἦταν ἀδιαμφισβήτητο¹⁷³.

Ὁ ἀνανεωτικὸς χαρακτήρας τῶν ἐπιμέρους θεμάτων τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος ἀκολουθεῖ τὴν κλασικὴ ἀκρίβεια τῆς γενικῆς του οἰκονομίας, ἡ ὁποία βασίζεται, μέ χαρακτηριστικὴ διάκριση, τόσο

στήν παράδοση του Ευαγγελίου όσο και στην ευρύτερη παράδοση του δόγματος της ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας· παράλληλα, ἀπηχεῖται καί τό τριαδικό δόγμα. Ἀπό τούς κύκλους πού περιλαμβάνονται στό μνημεῖο, οἱ ομάδες τῶν Προπατόρων, τῶν Προφητῶν καί τῶν Δικαίων συνδέονται μέ τό ἔργο τοῦ πρώτου προσώπου τῆς Ἁγίας Τριάδος, τοῦ Πατρός· τό Δωδεκάορτο καί τά Πάθη μέ τό ἔργο τοῦ δευτέρου προσώπου, τοῦ Υἱοῦ, καί, τέλος, ὁ κύκλος τῆς Πεντηκοστῆς ὁδηγεῖ στό ἔργο τοῦ τρίτου προσώπου, τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἐν συνεχείᾳ, ἐνῶ οἱ παραστάσεις τῶν ομάδων ἢ τῶν κύκλων τῶν Προπατόρων, τῶν Προφητῶν, τοῦ Δωδεκαόρτου, τῶν Παθῶν καί τῆς Πεντηκοστῆς ἀναφέρονται στήν παράδοση τῆς Ἁγίας Γραφῆς, οἱ κύκλοι τοῦ Βίου τῆς Θεοτόκου καί τῶν Προεικονίσεων συνδέονται μέ τήν ευρύτερη παράδοση τοῦ δόγματος. Οἱ κύκλοι, οἱ ὁποῖοι ἀναφέρονται στήν εὐαγγελική παράδοση, χωρίζονται ἐπίσης μέ ἀκρίβεια στήν χριστολογική ομάδα (Δωδεκάορτο καί Πάθη) καί τήν πνευματολογική (Πεντηκοστή), οἱ ὁποῖες ἀπό κοινοῦ ἀποτελοῦν τά δύο σκέλη στά ὁποῖα εἶναι θεμελιωμένη ἡ ὀρθόδοξη Ἐκκλησία. Σέ ὅλες τίς παραστάσεις τῶν κύκλων περιέχεται καί ἐσωτερική ἐρμηνεία, ἡ ὁποία διδάσκει τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ὁ ἀσκούμενος μοναχός ἔχει τήν δυνατότητα νά χριστοποιηθεῖ.

Ἐξω ἀπό τήν κλασική οἰκονομία τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος προβάλλεται, στόν δυτικό τοῖχο τοῦ βορειοδυτικοῦ διαμερίσματος, ἡ δύναμη τῆς νοεῆς προσευχῆς μέ τίς παραστάσεις τοῦ Παχωμίου μέ τόν Ἄγγελο, τοῦ Χριστοῦ Δωδεκαετοῦς στόν Ναό καί τῶν Τριῶν Παίδων ἐν τῇ Καμίνῳ. Οἱ ἴδιες σκηνές ὑποδηλώνουν τήν ὑπερίσχυση τῆς ἀσκητικῆς ἀρετῆς στίς δυνάμεις καί τήν σοφία τοῦ κόσμου τούτου. Ὁ μόνος Προπάτωρ, ὁ ὁποῖος εἰκονίζεται καί εἶναι ἐκτός τῆς καθ' αὐτό γενεαλογίας τοῦ Χριστοῦ, ἐνῶ τήν ἴδια στιγμή παραλείπονται ἐννέα, εἶναι ὁ Ἰάφεθ - Ἰαπετός, ὁ γενάρχης τῶν Ἑλλήνων. Ἐξω ἐπίσης ἀπό ὁποιαδήποτε ομάδα ἁγίων ἔχει τοποθετηθεῖ, σέ περίοπτη θέση γιά τόν εἰσερχόμενο στόν ναό, ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος. Κατά τούς ἴδιους χρόνους μέ τήν ἰστόρηση τοῦ Πρωτάτου ὁ πατριάρχης Ἀθανάσιος Α' ἀποκαλοῦσε ὡς ἰσάξιο τοῦ πρώτου αυτοκράτορα τῆς Κωνσταντινιπόλεως τόν τότε ἡγέτη τοῦ κράτους Ἀνδρόνικο Β' Παλαιολόγο, στήν πολιτική τοῦ ὁποῖου ἀπέδιδε καί τήν ἀνθηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης τῆς ἐποχῆς¹⁷⁴. Γιά τήν ἐποχή τῆς ἢ τοιχογράφηση τοῦ Πρωτάτου ἔχει ἕνα χαρακτήρα μοναδικό καί πρωτοποριακό, γεγονός τό ὁποῖο τήν καθιστᾷ ὀρόσημο μεταξύ δύο ἐποχῶν· ἡ μελέτη τῆς δίδει ἀπαντήσεις διαφωτιστικές γιά ὀρισμένες ἀσαφεῖς ἀκόμη γιά τήν ἔρευνα διαδικασίες πού ἀκολουθήθηκαν ὥσπου νά ἀποκρυσταλλωθοῦν οἱ τόσο ποικίλες τάσεις τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰῶνος. Ἡ

ἀρχαϊκή καί κλασικιστική ἐσωστρέφεια πού χαρακτηρίζε τήν τέχνη τῶν πρώτων Παλαιολόγων¹⁷⁵ συμπληρώθηκε μέ μία ἰσχυρή στροφή πρὸς τήν ἀρχαία ἐκκλησιαστική τάξη. Ἐάν ὁ κλασικισμός ἔχει ἀπό καιρό συνδεθεῖ μέ τά ἑλληνικά βασίλεια πού δημιουργήθηκαν μετά τήν ἄλωση τῆς Πόλης ἀπό τούς Λατίνους τό 1204, ἡ θρησκευτική στροφή τῶν χρόνων πού μᾶς ἀπασχολοῦν σχετίζεται μέ τήν ἀνασυγκρότηση τῆς βασιλείας τοῦ Ἀνδρόνικου Β' πού στόχο εἶχε τήν ἀναστήλωση τῆς Ὀρθοδοξίας¹⁷⁶. μία ἀνασυγκρότηση, ἡ ὁποία συμπίπτει μέ τίς ἐκκλήσεις τίς ὁποῖες εἶχε ἀπευθύνει ὁ πατριάρχης ἅγιος Ἀθανάσιος Α' καί πρὸς τόν Ἀνδρόνικο Β' καί πρὸς τό ποιμνίό του γιά ἐπιστροφή καί μετάνοια¹⁷⁷.

24 Δεκεμβρίου 1989

164. Πρβλ. ὑποσημ. 11.

165. Πρβλ. ὁ.π., ὑποσημ. 141.

166. Πρβλ. Μεγάλο Κανόνα ἁγίου Ἀνδρέου Κρήτης, Νέλλας, 192.

167. Πρβλ. ὑποσημ. 112.

168. Πρβλ. Ἐπίστησον τὸν νοῦν σου μετὰ ταπεινώσεως καὶ τῆς εἰς Θεὸν ἐλπίδος, τοῖς τελεσθεῖσι παρὰ τοῦ Σωτῆρος ἐν τῷ Βαπτίσματι, καὶ ὄψει τὸν Θεάνθρωπον Λόγον, μυσταγωγούντά σοι τὰ μεγάλα διὰ τῆς καταδύσεως καὶ ἀναδύσεως, τὴν ἠθικὴν ἀρετὴν, διὰ τοῦ ἰδεῖν σχιζομένους τοὺς οὐρανοὺς, τὴν φυσικὴν θεωρίαν τῶν ὄντων (Θεόκλητος, Μερικὴ Διαγράμμιση, φ. 215r-v). «Στὴν εἰκόνα δὲν ἔχομε μία οὐδέτερη ἱστορικὴ πιστότητα, ἀλλὰ μία δυναμικὴ λειτουργικὴ μεταστοιχείωση. Στὴν εἰκονογραφία τὰ γεγονότα τῆς Σωτηρίας δὲν ἐρμηνεύονται ἱστορικῶς, ἀλλὰ μυσταγωγοῦνται καὶ ἐνσωματώνονται λειτουργικῶς: Ἀλληλοπεριχωροῦνται. Γίνονται μαρτυρία τῆς ἄλλης βιοτῆς» (Βασιλείος, σ. 125).

169. Σωτηρίου, σ. 17-20, 24-25.

170. Πρβλ. ὑποσημ. 61.

171. Πρβλ. ὑποσημ. 85.

172. Πρβλ. ὑποσημ. 158.

173. Πρβλ. Mango, ὁ.π. (ὑποσημ. 11), σ. 326. Meyendorff, ὁ.π. (ὑποσημ. 158), σ. 156-159.

174. Βλ. ὑποσημ. 157.

175. Πρβλ. «Εἶναι κάπως παραπλανητικό νά μιλάμε γιά παλαιολόγεια Ἀναγέννηση, καθὼς ὁ ὅρος «ἀναγέννηση» ὑπονοεῖ μιά διεύρυνση τῶν ὀριζόντων καὶ μιά ἀπελευθέρωση τοῦ πνεύματος —κατὰ τὸν δυτικοευρωπαϊκὸ τύπο—, ἐνῶ ἡ παλαιολόγεια τέχνη φανερώνει μιά ἀρχαϊκὴ ἐσωστρέφεια» (C. Mango, ὁ.π. (ὑποσημ. 11), σ. 328).

176. Βοοζαμπρα, 13-27. D.M. Nicol, The Last Centuries of Byzantium, 1261-1413, Νέα Ὑόρκη 1972, σ. 99-156. A. E. Laiou, Constantinople and the Latins, The Foreign Policy of Andronicus II, Cambridge, Harvard University Press, 1972, σ. 35.

177. Φιλανθρώπως παιδεύειν ἡμᾶς τὸν Θεόν, οὐ πρὸς ὄλεθρον ἀλλὰ πρὸς ἐπιστροφὴν (Talbot, Correspondence, σ. 62), ἀκούσωμεν τοῦ μεγάλου καὶ μόνου Θεοῦ ὅταν ἐπιστραφεῖς εἰπόντες στεναζῆς, τότε σωθήσῃ καὶ ἐπιστράφητε πρὸς με καὶ ἐπιστραφήσομαι πρὸς ὑμᾶς... τὴν μετάνοιαν οὕτω καλῶν... αἰσθανῶμεν παρακαλῶ τὴν ἁγίαν ταύτην φωνὴν φύγωμεν, μίμησιν ἀσιδῶς βιούσης τὰ ὄντα καὶ κωφενοῦσης δεῖξωμεν ἐνεργῶς ὅσα καὶ προσγράφει δι' ἡμετέραν ὠφέλειαν (Ἀθανάσιος, φ. 230v-231r), εἰ οὐν βουλόμεθα καὶ ἑαυτοὺς καὶ τὸν κόσμον κερδῆσαι, ἕκαστος ἐπιγνώμεν καὶ τὰ οἰκεία καὶ τὰ κοινὰ, οἱ διοικοῦντες τὰ δημόσια ἐξαιρέτως καὶ τὰ τοῦ κόσμου καὶ τὰ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ παυσώμεθα τῶν κακῶν... διὰ ταῦτα ἠθέλησα ὁ ἀνάξιος ἐγὼ τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς ἀνοῖξαι θύραν, καὶ τοὺς ἐρχομένους παρακαλεῖν καὶ εἰς δύναμιν νουθετεῖν πρὸς ἐπιστροφὴν καὶ μετάνοιαν... ζητήσωμεν τὰ ἀρέσκοντα τῷ Θεῷ, σπεύσωμεν διορθῶσαι καὶ τὰ οἰκεία καὶ τὰ κοινὰ (Talbot, Correspondence, σ. 78).

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

- Ἄθανάσιος Ἄθανάσιος Α΄, Οἰκουμηνικός Πατριάρχης, Κώδικας Βατικανῶν gr. 2219, Colonensis 58 (ἡ παραπομπή ἀναφέρεται σὲ ἀδημοσίευτες ἐπιστολές).
- Βασίλειος Ἀρχιμανδρίτου Βασιλείου, Εἰσοδικόν, Ἱ. Μ. Σταυρονικήτα, Ἅγιον Ὄρος 1982 (3ῆ ἐκδ.).
- Booĵamra J. L. Booĵamra, Church Reform in the Late Byzantine Empire, A Study for the Patriarchate of Athanasios of Constantinople, Ἀνάλεκτα Βλατάδων 35, Θεσσαλονίκη 1982/3.
- Cyrić B. Cyrić, Soročani, Βελιγράδι 1963.
- Gouma-Peterson, Th. Gouma-Peterson, The Perecclesion of St. Euthymios in Thessalonica: Art and Monastic Policy under Andronicos II, ArtB 58 (1976), σ. 168-182.
- Gouma-Peterson, Th. Gouma-Peterson, Christ as Ministrant and the Priest as Ministrant of Christ in a Palaeologan Program of 1303, DOP 32 (1978), σ. 199-216.
- Gravgaard A. M. Gravgaard, Inscriptions of Old Testament, Prophecies in Byzantine Churches, Κοπεγχάγη 1979.
- Θεόληπτος Θεόληπτος, Μητροπολίτης Φιλαδελφείας, Κώδικας Βατικανῶν, Ottobonianus gr. 405 (ἡ παραπομπή ἀναφέρεται σὲ ἀδημοσίευτες κυρίως ἐπιστολές).
- De Jerphanion G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce, Παρίσι 1925-1942.
- Καλόθετος Ἱ. Καλόθετος, Βίος καὶ Πολιτεία τοῦ ἐν Ἁγίοις Πατρός Ἄθανασίου Α΄, Ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως, ἐκδ. Ἄθανάσιος Παντοκρατορινός, Θρακικά ΙΓ΄ (1940), σ. 56-107.
- Καλομοιράκης, Παρατηρήσεις Δ. Καλομοιράκης, Παρατηρήσεις ἐπάνω στό Volume Style καὶ στίς τοιχογραφίες τοῦ Πρωτάτου, Β΄ Συμπόσιον βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς ιστορίας καὶ τέχνης, ΧΑΕ (ἄνοιξη 1982), Περιλήψεις ἀνακοινώσεων, σ. 38-39. Γιά τό πλήρες κείμενο τῆς ἀνακοινώσεως βλ. Μυριόββλος 7 (1985), σ. 3-7.
- Καλομοιράκης, Ἡ ἐμπειρία Δ. Καλομοιράκης Ἡ ἐμπειρία τῆς Ἑσωτερικῆς Ἀλήθειας τῆς Ἐκκλησίας μας στίς τοιχογραφίες τοῦ Πρωτάτου, Σύναξη, τχ. 12, Ἀθήνα (Ὀκτώβριος-Δεκέμβριος 1984), σ. 18-32.
- Meyendorff, Introduction J. Meyendorff, Introduction à l'étude de Grégoire Palamas, Παρίσι 1959.
- Meyendorff, Spiritual Trends in Byzantium J. Meyendorff, Spiritual Trends in Byzantium in the Late Thirteenth and Early Fourteenth Centuries, στο Art et société a Byzance sous les Paléologues, Βενετία 1971, καὶ ἀνατ. P. A. Underwood, Kariye Djami, IV, 1975, σ. 93-107.
- Meyendorff, A Study J. Meyendorff, A Study of Gregogy Palamas, A (2ῆ ἐκδ.), The Faith Press, Νέα Ὑόρκη 1974.
- Meyendorff, Παλαμάς, J. Meyendorff, Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμάς καὶ ἡ ὀρθόδοξη μυστικὴ παράδοση (ἐλλ. μτφρ. Ε. Μάινας, ἐκδ. Ἀκρίτας), Ἀθήνα 1983, σ. 72-80.
- Miljković-Perpek P. Miljković-Perpek, L'oeuvre des peintres Michel e Eutych, Σκόπια 1967.
- Millet, Athos G. Millet, Monuments de l'Athos, Παρίσι 1927.
- Millet, Mistra G. Millet, Monuments byzantins de Mistra, Παρίσι 1910.
- Millet-Frolow G. Millet - A. Frolow, La peinture du moyen âge en Yougoslavie, Παρίσι 1953-1962.
- Μουρίκη, Τά ψηφιδωτά Ντ. Μουρίκη, Τά ψηφιδωτά τῆς Νέας Μονῆς τῆς Χίου, Ἀθήνα 1985.
- Μυλωνᾶς, Τό Πρωτάτον τῶν Καρυῶν καὶ ὁ ζωγράφος Μανουήλ Πανσέληνος, Ἡμερολόγιον Ἐμπορικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος, 1973.
- Μυλωνας, Les étapes P. Mylonas, Les étapes successives de construction du Protáton au Mont Athos, CahArch 28 (1979), σ. 143-160.
- Νέλλας Π. Νέλλας, Ζῶον θεοῦμενον (2ῆ ἐκδ.), Σύναξη, Ἀθήνα 1981.
- Νέλλας, Θεομήτωρ Π. Νέλλας, «Ἡ Θεομήτωρ» τοῦ Ν. Καβάσιλα, (ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἀριθ. 2), Ἀθήνα 1974.
- Νικονάνος Ν. Νικονάνος, Μανουήλ Πανσέληνος, Ἡμερολόγιον τῆς Γενικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος, 1981.
- Ξυγγόπουλος, Ἀ. Ξυγγόπουλος, Μανουήλ Πανσέληνος, Ἀθήνα 1956.
- Ὀνήσιμος Ἡμερολόγιον 1990 (ἐκδ. Συλλόγου συμπαραστάσεως κρατουμένων «Ὁ Ὀνήσιμος»), Ἀθήνα 1990.
- Παπαμαστοράκης, Τ. Παπαμαστοράκης, Οἱ Προεικονίσεις τῆς Θεοτόκου στόν Ἅγιο Γεώργιο Βιάννου, ΔΧΑΕ, περ. Δ΄ - τ. ΙΔ΄ (1987-1988), σ. 315-328.
- Συνέκδημος Μέγας καὶ ἱερός συνέκδημος ὀρθοδόξου χριστιανοῦ (ἐκδ. Ἀστήρ), Ἀθήνα 1984.
- Σωτηρίου Μ. Σωτηρίου, Ἡ μακεδονικὴ σχολὴ καὶ ἡ λεγομένη σχολὴ Μιλούτην, ΔΧΑΕ, περ. Δ΄ - τ. Ε΄ (1966-1969), σ. 1-30.
- Talbot, Correspondence A. M. M. Talbot, The Correspondence of Athanasius I. DOT, Οὐάσινγκτον 1975.
- Talbot, Patriarch A. M. M. Talbot, The Patriarch Athanasius and the Church, DOP 27 (1973), σ. 13-28.
- Todić B. Todić, Protáton et la peinture serbe des premières decennies du XIVe siècle, XIVe Colloque Serbo-Grec, Βελιγράδι 1985, Institut des Etudes Balkaniques, Βελιγράδι 1987, σ. 25-29.
- Τσίμας - Παπαχατζηδάκης Γ. Τσίμας - Π. Παπαχατζηδάκης, Τοιχογραφία Πρωτάτου Ἁγίου Ὄρους, Ἀθήνα 1931.
- Underwood P. A. Underwood, Kariye Djami, I-III, Νέα Ὑόρκη 1966.

D. Kalomoirakis

INTERPRETATIONAL COMMENTS ON THE ICONOGRAPHIC PROGRAMME OF THE PROTATON

In 1982, debate once again arose over the dating of the wall-paintings of the Protaton. It was argued that attention should be paid to the opinion formulated by Maria Sotiriou whereby the monument must have been decorated in 1290, before the painting of the Perivleptos at Ochrid (1294/5). Following on from the same study after 1982, interest concentrated on two factors whose relationship has been apparent since that time, namely the tradition of the Athonite area surrounding the monument, and the texts, published or not, of Osios Nikiphoros and the Saints Athanasios and Theoliptos. These texts of the holy fathers provide us with information on views held by Athonite fathers; since they are almost contemporary with the Protaton, they have proved exceptionally useful in this particular study. From the unpublished texts of St. Athanasios, important information can be gleaned from his letters to monks and holy fathers (cod. Vaticanus gr. 2219, Colonsensis 58) which comment on the general situation of the empire and betray, amongst other things, the fears of the holy fathers and their role in the troubled life of the time. From the likewise unpublished texts of St. Theoliptos, the letters relevant to the period of the Pentecost and to Monastic tradition (cod. Ottobonianus gr. 405) are particularly noteworthy. The study in hand benefitted greatly from a reading of these unpublished texts.

Broadly speaking, the relevant studies on the iconographical programme of the Protaton have not concerned themselves in any depth with analytical study of its generally limited nature. No analytical investigation has been undertaken on the peculiarities of the general economy of the programme as well as those of their piecemeal components. This is surprising, considering that these peculiarities markedly differentiate the monument in certain aspects from corresponding programmes of other contemporary monuments. Furthermore, the position of the whole programme in the development of Orthodox ecclesiastical iconography at the end of the 13th century has not been established.

The painted decoration of the Protaton, to the extent permitted by the architectural form of the church, took on a classic and particularly attentive nature as far as the traditional *taxis* of the Orthodox Church was concerned. The church's programme indicates that here we have the fruit of the Liturgical witness borne by the Athonite fathers in the annual cycle of services and in

the Mysteries of the Orthodox Church. The monument's iconographical peculiarities correspond to these services and to Athonite spirituality. Particular associations can be discerned here between the Protaton and formulations in Liturgical text, as well as those in letters of the pupils of Osios Nikiphoros, the Patriarch Athanasios and Theoliptos of Philadelphia.

In accordance with the mystical tradition of the Eastern Church, Liturgical life and the Mystery of Holy Communion provide the possibility for every man to become a "temple" or "monastery" of Christ, and finally to become One with Him. Clear traces of this tradition can be observed in the monument and, furthermore, they are reminiscent of the formulations of the great mystical fathers of the Orthodox Church vis-a-vis both Man and the Church. The particular characteristics of the church are not immediately apparent; their contents can only be comprehended after particular attention and speculation is paid to the location of the various scenes. Following from this, one can immediately discern the apophatic nature and the deep experience of the Liturgical life of the Orthodox Church and the monastic esoteric tradition.

Although the programme's general economy does not reflect that development of iconographical themes observable in other churches after 1290, it does, on the other hand, concentrate all the traits of 13th century painting, and prefigures most of those of the 14th century. With the exception of the Passion Cycle, the iconographical cycles are limited to the absolutely necessary scenes, while the treatment of individual scenes is synoptic. As in no other monument, the scenes of the Main Feasts of the Church are divided from those of the Passion in an exemplary manner. For its time, the cycles of the Life of the Theotokos and scenes of the Precognitions in the programme are exceptionally limited in both subjects matter and content, while the Akathistos Hymn and the Tree of Jesse do not appear at all. Unlike the norm of the period, the Dormition of the Theotokos is confined to a band on the west wall despite the fact that the church's dedication meant that greater possibilities could have been realised in its development. From comparisons already made during the study of other monuments, the synoptic nature of individual scenes in the Pentecost and Precognitions cycles has also been established. The synoptic character of these cycles follows the venerable tradition of the Orthodox Church whereby

the events depicted are subordinate to those “many other things” which can in no way be described. The classic arrangement of the programme is completed by the great groups of saints which cover the wall surfaces. The groups of martyr saints of November 2 and December 13 are given particular prominence, as are Saints Sergios and Bacchos. An archaising tendency can be seen in certain elements of the compositions, such as the scrolls of the prophets which reproduce prophecies that as a rule belong to monuments of greater antiquity.

Despite the clearly conventional character of the programme, a group of accompanying characteristics in the monument prefigure trends followed in later years. These are scenes completely unknown in the immediately preceding years which were integrated into the general programme or into the arrangement of individual iconographic themes. Examples of these innovations include the group of Forefathers, both as concerns the contents and their location; hierarchically they replace the Pantokrator. Likewise without precedent are the scenes with the Ascent of Christ on the Cross, Joseph before Pilate, as well as the scenes with Christ Transfigured, and the Anapeson. Noteworthy amongst those individual components of the Dodekaorton scenes is the discreet way in which the mandorla has been rendered in the Baptism, the Transfiguration and the Descent into Hades. Also notable is Christ’s loincloth in the Baptism and the scene with the Three Children crossing the bridge, and the Nativity, where Christ appears in swaddling clothes in the Bathing scene. Furthermore, complementary narrative passages are merged in the Baptism and in the Descent into Hades. Of the Passion scenes, the composition of the Last Supper is different; Christ here occupies the centre of the scene. All the new iconographical themes mentioned above would, in the years that immediately followed, develop into common topoi in monumental painting of the wider Orthodox Oecumene and Commonwealth of the period, wherein the standing of Mt Athos was undisputed.

The rejuvenating character of the piecemeal themes in the iconographical programme follow that precision of economy apparent in the programme as a whole, an economy based, with characteristic discernment, on both the Evangelical tradition and on the wider tradition of the dogma of the Orthodox Church. At the same time, the Triune Doctrine is clearly echoed here. Of the cycles included in the church, the groups of the Forefathers, Prophets and the Just are associated with the work of the First Person of the Holy Trinity, the Father; the Dodekaorton and the Passion with the work of the Second Person, the Son; and finally the Pentecost cycle leads us to the activity of the Third Person, the

Holy Spirit. Consequently, while the depictions of groups or cycles of the Forefathers, the Prophets, the Dodekaorton, the Passion and the Pentecost refer to the tradition of Holy Scripture, the Virgin cycle and the Prefigurations are linked with the wider tradition of dogma. The cycles associated with Evangelical tradition are also carefully divided into Christological (Dodekaorton and the Passion), and Pneumatological (Pentecost) groups, both of which constitute the foundations on which the Orthodox Church is based. All the scenes in the cycles also imbue an esoteric interpretation teaching the way by which the ascetic monk can become One with Christ.

Quite apart from the classic economy of the iconographical scenes, the power of inner prayer is highlighted on the west wall of the NW compartment by scenes of St. Pachomios and the Angel, Christ amongst the Doctors, and the Three Children in the Fiery Furnace. These scenes suggest the immense strength of ascetic virtue in the powers and the wisdom of this world. The only Forefather who is depicted outside the Genealogy of Christ (which excludes nine of them) is Japheth, or Iapetos, the primogenitor of the Greeks. Also quite apart from any group of saints, and in a conspicuous location for those entering the church, is a depiction of Constantine the Great. In the same years as the Protaton was being decorated, the Patriarch Athanasios I had proclaimed that the then emperor Andronikos II Palaeologos was a worthy ruler on a par with the first emperor of Constantinople, and that his policies had facilitated the flowering of ecclesiastical art during this period.

For their time, the wall-paintings of the Protaton are of a unique and almost “avant garde” character which set them aside as a landmark between two periods. The study of this monument elucidates certain processes that have remained unclear even for the specialist, processes which continued up to the crystallisation of the many and varied trends at the end of the 13th century. The archaising and classical introversion characteristic of art under the first Palaeologoi is complemented by a strong turn towards ancient ecclesiastical notions of *taxis*. While classicism had for some time been associated with the Greek kingdoms which sprang up after the conquest of Constantinople in 1204, the turn towards strictly religious principles in the years concerning us here is linked with the re-consolidation of the empire under Andronikos II to restore Orthodoxy, a re-consolidation which coincides with the supplications addressed by the Patriarch St. Athanasios I to both Andronikos II and to his flock for “a conscious return” and “repentance”.